

Labradores, gandeiros, artesáns e traficantes. Unha aproximación ás actividades productivas da poboación rural en Galicia 1750-1900. (*)

(*) Este traballo está integrado no proxecto "Fiscalidade señorial, fiscalidade eclesiástica e fiscalidade real/estatal en Galicia, séculos XVI-XIX." XUGA 21012B96.

AURORA ARTIAGA REGO
ANGEL FERNÁNDEZ GONZÁLEZ
Universidade de Santiago de Compostela

1. INTRODUCCION.

Trala II Guerra Mundial e especialmente a partir dos anos sesenta, produciuse no campo das ciencias sociais unha eclosión de traballos nos que dende moi diversas perspectivas resultaba clara a revalorización do mundo rural e do campesiñado en particular como obxectos de interese e de análise. A constatación de que o campesiño non era un ser do pasado condenado irremediabilmente a desaparecer co avance do capitalismo, así como o seu papel nos movementos de liberación nacional e social que tiveron por escenario os países do Terceiro Mundo no século actual, recuperárono como protagonista da historia (Fontana 1997: 8). Os campesiños, a súa vida e traballos, convertéronse en obxecto central de estudio ó tempo que se replantexaba o seu papel no proceso histórico.

Dende antropólogos a economistas, de sociólogos a historiadores, numerosas investigacións fixeron correr ríos de tinta tratando de precisar conceptos como o de campesiño ou economía campesiña e de reformular o seu papel no tránsito ás sociedades capitalistas contemporáneas. Xa teñen sido sinaladas as diversas liñas argumentais deste debate interdisciplinar¹ para o que, neste novo contexto finisecular, se reclama unha rigurosa revisión dos instrumentos teóricos empregados para analizar asunto tan complexo como o papel dos campesiños na Historia (Fontana 1997: 11).

Pero o que aquí nos interesa salientar é como ó fío da renovación historiográfica sobre o mundo rural producida nos últimos anos, diversas

¹ Sen ánimo de exhaustividade véxanse a este respecto as reconstrucións historiográficas de González de Molina e Sevilla Guzmán (1993) e Bretón Sólo de Zaldívar (1993).

investigacións confluiron na análise da capacidade de resposta ou adaptación das explotacións campesiñas ás cambiantes condicións do tempo histórico. E entre esas estratexias adaptativas, a pluriactividade entendida como o exercicio de moi diversas actividades productivas, veu recibindo unha considerable atención. Afortunadamente, hoxe a imaxe tópica das sociedades rurais compostas de comunidades adicadas únicamente ó cultivo da terra e á cría de gando e nas que as persoas morren a escasa distancia da localidade na que naceron dou paso a reconstrucións máis precisas que salientan a necesidade de desagrarizar a economía e de non identificar de xeito reduccionista campesiño con agricultor, para contemplar outras variables non estritamente agropecuarias, que reflexan unha crecente diversificación en actividades moi diversas dende a manufactura ós servicios, que cumpriron un papel fundamental na reprodución de moitas explotacións campesiñas².

No caso español numerosos traballos, tanto dende a análise dos procesos de traballo, como das economías domésticas campesiñas, suliñan esta diversidade de respostas da poboación rural³. E neste marco queremos integrar as seguintes páxinas nas que trataremos de profundizar no complexo entramado da pluriactividade na sociedade campesiña galega nun período (1750-1900) no que a pequena explotación familiar tiyo que redefinir as súas estratexias para responder ás novas demandas derivadas do desenvolvemento do sistema capitalista. A ampla acotación tanto temporal -150 anos- como xeográfica -Galicia-, xunto á desigualdade das fontes dispoñibles, obrigounos a unha máis pormenorizada análise do punto de partida -mediados do século XVIII- e a debuxar as liñas básicas de evolución ate principios do XX tratando de ofrecer respostas ós interrogantes xurdidos, sen renunciar a suscitar cuestións que precisan unha maior investigación.

A xustificación do punto de partida resulta obvia: o Catastro de Ensenada, pese a tódolos seus defectos, ofrece unha radiografía da sociedade rural da época que non atopa equivalente no século e medio posterior. Nos seus Libros de Respostas Xerais os máis diversos oficios da poboación rural -labradores, artesáns, arrieiros, comerciantes, taberneiros, revendedores, etc.- son relacionados nominalmente e ofrécesenos unha estimación dos seus ingresos -ben por medio dunha cantidade anual, ou ben indicando o tempo adicado anualmente a cada actividade así como o ingreso diario que podía proporcionar-. Os Libros Resume, por outra parte, recollen tanto o número de veciños como a cabana gandeira de cada localidade. Información suficiente, por tanto, para abordar a cuestión da importancia -sexa por número de persoas ou por volume de ingresos- de cada tipo de actividade en cada comarca⁴.

² Para un estado da cuestión sobre a pluriactividade véxase Domínguez Martín (1992, 1993).

³ Véxanse Ferrer (1991); Garrabou et al. (1992); as aportacións de Loder e Moll, Sarasúa, Erdozain e Mikelarena, e Congost á V Reunión do SEHA (1992), publicadas as tres primeiras en Fernández Prieto e Balboa (eds.) (1996); Vicedo (1993); Erdozain (1995); Erdozain e Mikelarena (1996a); e Domínguez Martín (1996).

⁴ Para calibrar a importancia das diversas actividades en cada zona recurriremos a dous ratios: o número de personas que as practicaban respecto ó total de veciños e os ingresos que lles proporcionaban respecto ó valor da produción agraria medido a través dos dezmos.

Por suposto, o Catastro adolece de toda unha serie de defectos que iremos sinalando ó longo da exposición⁵ pero tamén hai que destacar a dificultade de atopar fontes equiparables para momentos posteriores, nin en exhaustividade nin en precisión. Fontes ben coñecidas polos investigadores da segunda metade do XVIII como o Censo de Floridablanca de 1787 permítennos coñecer parroquia a parroquia o número dos conceptuados como labradores, xornaleiros, comerciantes, fabricantes, artesáns, ou criados, información de gran utilidade, sen dúbida, pero que nada aclara sobre qué produtos son os fabricados ou comercializados, nin o volume de ingresos de cada persoa, nin, por suposto, si se trata dunha persoa que adica todo o ano a tal actividade ou é ó mesmo tempo labrador. O Censo de Godoy de 1797 ou o Censo de Frutos y Manufacturas de 1799, pola súa parte, ofrécennos respectivamente información sobre produción agrícola, produción gandeira e produción manufactureira ou o número de persoas adicadas ós distintos oficios para o conxunto de Galicia, pero presentan erros e lagoas que os convirten en fontes de contraste de carácter secundario⁶.

O panorama non é moito millor para o século XIX. Carecemos dunha fonte de similar alcance o que nos obrigaría a recurrir a unha combinación de múltiples tipos de fontes -censos de poboación, estatísticas de produción agraria, censos gandeiros, documentación de tipo fiscal- que non adoitan especificar o que aquí nos interesa ou ben fano para demarcacións espaciais demasiado amplas ou demasiado reducidas. E, por suposto, tamén están suxeitos a severas críticas⁷.

De maneira que, dadas estas dificultades e o noso interese en trascender o debuxo dunha foto fixa para mediados do XVIII, tivemos que recurrir á bibliografía dispoñible para presentar algunhas hipóteses sobre as principais transformacións que o complexo de actividades productivas desenvolvidas pola poboación rural galega tivo que experimentar entre aquel momento e principios do século XX.

2. AS ACTIVIDADES PRODUCTIVAS DA POBOACION RURAL A MEDIADOS DO XVIII: O ROMPECABEZAS.

Hoxe contamos cunha visión relativamente clara da estrutura productiva da Galicia rural. Coñecemos as principais diferencias respecto a outras rexións peninsulares, e tamén dispoñemos de investigacións e información abundante sobre as peculiaridades das distintas comarcas galegas nos ámbitos da demografía e as migracións, dos sistemas de cultivo, do réxime da propiedade,

⁵ Somos plenamente conscientes de que no ámbito da medición da importancia relativa das distintas actividades productivas contempladas incurriremos en distorsións difíciles de corrixir, pero que trataremos de minimizar comprobando en cada caso a coherencia interna da información.

⁶ Sobre o Censo de Godoy véxase Eiras (1996: 54-59), e sobre o de Frutos de 1799 véxase Fontana (1967).

⁷ Véxase, neste sentido, o traballo de Soto Fernández (1997).

ou da industria rural⁸. De maneira que aquí só pretendemos ofrecer máis luz sobre todos estes asuntos e tamén chamar a atención sobre outras cuestións que teñen pasado máis desapercibidas.

Empecemos por determinar cantas persoas se adicaban a actividades extraagrarias no conxunto de Galicia na segunda metade do XVIII. O Catastro de Ensenada cifra en 237.531 o número de varóns adicados á labranza⁹, ós que se engaden 4.446 xornaleiros, 5.568 mariñeiros, e un número aproximado de 25.000 persoas dun grupo seleccionado de artesáns (canteiros, carpinteiros, ferreiros, tecedores, xastres e zapateiros). A suma de todos eles, 272.500 persoas, aproxímase moito á do número total de "veciños" varóns comprendidos entre os 18 e os 60 anos, que o propio Catastro avalía en 279.850. O Censo de Floridablanca, vintecinco anos despois, ofrece cifras semellantes, con 243.704 labradores e xornaleiros e 24.540 artesáns e fabricantes, é dicir, en torno a 268.244 varóns en idade de traballar.

Este tipo de información, con ser valiosa, non nos ofrece luz dabondo sobre a cuestión realmente complexa que nos ocupa. Porque estamos nun mundo no que a división do traballo era moi escasa, o que quere dicir que o labrador era ó mesmo tempo gandeiro, artesán, transportista e comerciante, no que o mariñeiro tamén era labrador e transportista e no que moitos dos catalogados como artesáns cultivaban a terra e criaban gando. E estamos tamén nun mundo no que moitas mulleres -nunca recollidas nos Censos- encargábanse dunha parte das actividades que acabamos de citar. De aí que teña sentido falar dun auténtico rompecabezas, e de aí a especial utilidade da información proporcionada polo Catastro sobre moitas das incógnitas plantexadas. Como xa indicamos, nas súas Respostas Xerais e Particulares ofrece unha imaxe especialmente detallada das diversas actividades productivas da poboación, moito máis rica da que podería deducirse dos grandes resúmenes estatísticos que se limitan case sempre a contabilizar a aqueles que, sendo varóns, teñen como ocupación única ou principal a manufactura¹⁰.

⁸ Sobre demografía contamos cun extenso e recente traballo como o de Eiras (1996). Os incluídos en Eiras (ed.) (1992) e Eiras; Rey Castelao (eds.) (1994) ofrecen moita información sobre as migracións con carácter tanto estacional como definitivo da poboación rural. A visión máis detallada sobre os sistemas de cultivos sigue sendo a de Bouhier (1979), que tamén aporta importante información sobre a gandeiría; traballos máis específicos son os de Meijide (1961) e Saavedra (1992) sobre o viñedo, e o de Dopico; Rodríguez Galdo (1981) sobre a pataca. Sobre o réxime de propiedade véxanse Villares (1982, 1994) e Saavedra (1985). No que respecta á pesca, a industria rural e a gandeiría hai que citar os diversos traballos de Carmona (1990a, 1990b, 1990c), os de Carmona e García-Lombardero (1985, 1988), o de Saavedra (1983) e o de Cordero; Dopico; Rodríguez Galdo (1983).

⁹ Epígrafe "Labradores, hermanos, hijos y mozos" dos Estados G.

¹⁰ O criterio seguido no Catastro á hora de elaborar os libros Resume foi precisamente incluír como labradores, mariñeiros ou artesáns nos chamados estados "G" a todos aqueles que traballasen seis ou máis meses ó ano no correspondente oficio, e englobar os ingresos que puideran obter por actividades distintas á principal en diferentes apartados dos estados "F", especialmente no titulado "Artistas, Labradores, Jornaleros e Yndividuos del estado general además de sus oficios y del Personal".

CADRO I.

NUMERO DE PERSOAS ADICADAS AS PRINCIPAIS ACTIVIDADES MANUFACTUREIRAS E COMERCIAIS E INGRESOS QUE SE LLES IMPUTAN EN 2641 LOCALIDADES DE GALICIA. 1752. MILES DE REÁS.

	A		B		A+B	
	INCLUIDOS NOS		OUTROS NAS RESP.		A+B	
	ESTADOS G		XERAIS		(TOTAL)	
	Nº	INGRESOS	Nº	INGRESOS	Nº	INGRESOS
- CANTEIROS	6.690	3.604,6	194	30,6	6.883	3.635,2
- CARPINTEIROS	3.207	1.932,5	1.054	166,5	4.261	2.099,0
- FERREIROS	1.336	890,1	902	196,5	2.238	1.086,6
- MARIÑEIROS	4.278	1.098,6	-	-	4.278	1.098,6
- TÉXTIL-	2.317	962,1			16.942	3.622,6
CONFECCIÓN						
TECEDORES			1.704	165,9	4.021	1.128,0
TECEDORAS	-	-	5.425	311,0	5.425	311,0
PALILLEIRAS	-	-	1.228	93,9	1.228	93,9
XASTRES	3.594	1.834,5	1.268	170,5	4.862	2.005,3
COSTUREIRAS	-	-	1.406	84,4	1.406	84,4
- ZAPATEIROS	2.379	1.416,3	1.273	279,6	3.652	1.695,9
- CURTIDORES	-	-	1.836	560,6	1.836	560,6
- ALFAREIROS	-	-	1.134	158,2	1.134	158,2
- CORDEIROS	-	-	535	46,1	535	46,1
- CESTEIROS	-	-	242	22,4	242	22,4
- ARRIEIROS-	-	-	5.632	2.070,2	5.632	2.070,2
CARRETEIROS						
- ESTANQUEIROS-	-	-	3.637	557,9	3.637	557,9
SISEIROS-						
TABERNEIROS						
- ESTANQUEIRAS-	-	-	811	89,2	811	89,2
TABERNEIRAS						
- TENDEIROS-	-	-	769	286,5	769	286,5
MERCEIROS						
- COMERCIANTES	-	-	59	14,7	59	14,7
ALFARERIA						
- ID. ALIMENTOS	-	-	722	137,0	722	137,0
- ID. CURTIDOS	-	-	254	51,2	254	51,2
- ID. GANDO	-	-	512	73,6	512	73,6
- ID. MADEIRA	-	-	46	6,6	46	6,6
- ID. METAIS	-	-	90	37,5	90	37,5
- ID. TEXTIL	-	-	834	310,4	834	310,4
- ID. VARIOS	-	-	398	216,7	398	216,7
- PANADEIRAS	-	-	1.080	93,5	1.080	
- MULLERES	-	-	266	18,3	266	18,3
COMERCIANTES						

FONTES: Elaboración propia a partir dos Libros de Respostas Xerais (Arquivo Xeral de Simancas, D.G.R., 1ª Remesa) e de Mapas Xerais (Arquivo Histórico Nacional, Hacienda, libros 7740 a 7742) do Catastro de Ensenada correspondentes ás sete provincias galegas

¹¹ Para interpretar axeitadamente os datos que presentamos hai que facer algunhas aclaracións. (1) Para os sete oficios tabulados nos estados G distinguimos entre os artesáns dos que se declara que traballan seis ou máis meses ó ano -ós que atribuímos como ingreso a media anual da súa respectiva provincia para cada oficio (columna A)- e aqueles que por traballaren menos de seis meses anuais son considerados pola fonte como primordialmente labradores cunha actividade complementaria e por esta razón non aparecen no citado estado G (columna B). Os ingresos anuais destes últimos figuran case sempre nas Respostas Xerais, e cando isto non sucede asignámoslles o ingreso medio que se declara para os demais na súa provincia. (2) Os datos correspondentes ós restantes oficios e actividades saen directamente dos Libros de Respostas Xerais e cando non se especifica o ingreso anual adoptamos o mesmo procedemento que no caso anterior: imputar o ingreso medio que en cada provincia se obtén a partir dos casos nos que sí se declara. (3) É importante ter en conta que na clasificación que ofrecemos existen interseccións, e así, por exemplo, unha parte dos individuos catalogados como zapateiros "a tempo completo" -columna A- ou zapateiros "a tempo parcial" -columna B- son os mesmos que aparecen no apartado curtidores ou no apartado taberneiros; e unha parte dos que se adican á arriería, á alfarería, ou ó comercio poden ter éstas como actividades principais, e como complementarias a labranza, a pesca, ou a produción textil. Os Libros de Respostas Xerais permiten case sempre determinar persoa a persoa as distintas combinacións -e así poderíamos distinguir entre, por

O noso primeiro paso vai ser, pois, ofrecer as grandes cifras que obtivemos nos Libros de Respostas Xerais dun amplo número de localidades catastradas¹² que resumimos no cadro anterior.

Obviamente, estas actividades industriais e de servizos non se repartían de xeito uniforme polo territorio nin tampouco tiñan a mesma importancia. Existía un conxunto de actividades que presentaban un grao de concentración xeográfica moi notable, unhas con niveis de ocupación e ingresos importantes (pesca e transporte marítimos, cantería) e outras non tanto (alfarería, ferrerías, fabricación de sogas, mercería ambulante), que aproveitaban ventaxas comparativas de tipo natural ou técnicas e coñecementos especializados. E no polo oposto existía tamén un amplo abano de oficios e actividades con presenza xeralizada en todo o territorio pero que só en contadas ocasións tiñan un peso destacado no conxunto de actividades económicas dunha comarca -confección (xastres e costureiras), carpintería, traballo do ferro, comercio minorista de viño, tabaco ou alimentos, etc-. E entre ambos casos, alta concentración e alta dispersión, situábanse oficios e actividades como o tecido, a elaboración de coiros e zapatos, a fabricación de fariñas e pan, a arriería ou o comercio de téxtiles, que pese a estaren amplamente difundidas, tamén presentaron en certos núcleos e comarcas unha maior importancia medida tanto en termos de persoas ocupadas como de ingresos.

Averiguar as razóns desa peculiar distribución, así como indagar sobre o grao de importancia destas actividades complementarias da agricultura para as explotacións campesiñas será o noso obxectivo nas seguintes páxinas. Nesta análise distinguiremos entre as actividades relacionadas coa industria e a construción e as relativas a transporte e comercio -sen incluír o sector pesqueiro-, para ofrecermos posteriormente unha visión de conxunto. A produción de manufacturas pola poboación rural ten sido obxecto de estudo de diversos investigadores que na pasada década pretendían comprobar a aplicabilidade da teoría da protoindustrialización, de maneira que a produción téxtil e siderúrxica, en canto eran os sectores susceptibles de dar o salto á moderna produción fabril, foron as actividades que maior atención recibiron. No ámbito de transporte e a comercialización de produtos o Catastro presenta un abano relativamente amplo e por veces confuso de figuras que non teñen recibido tanta atención como os oficios e as actividades manufactureiras rurais pese a que arrieiros, carreteiros e pequenos comerciantes foron con frecuencia oficios complementarios da agricultura para moitos labradores.

exemplo, "ferreiros-labradores", "labradores-ferreiros", "labradores-ferreiros-taberneiros", etc- pero a costa dun traballosísimo esforzo de cotexar longos listados nominais.

¹². Unha selección na que procuramos incluír todas aquelas localidades nas que o valor do citado apartado "Artistas, Labradores,..." do Estado F tivese un valor elevado, e na que incluímos toda a provincia de Ourense -agás a súa capital e algunhas parroquias sen datos- e excluimos algúns dos principais núcleos urbáns -Coruña, Santiago, Lugo, Mondoñedo, Betanzos, Pontedeume, Tui- aunque mantendo algunhas vilas.

2.1. A INDUSTRIA RURAL.

(A) Téxtil e confección.

Entre as actividades que presentaban unha maior dispersión xeográfica a produción e a confección téxtil era, con diferenza, a que ocupaba a un maior número de persoas. As súas características no tempo do Catastro así como a súa evolución posterior xa foron analizadas nun exhaustivo traballo por Carmona (1990a), quen estimou, a partir do propio Catastro e tendo en conta a infravaloración da poboación adicada ó tecido nas provincias de Mondoñedo, Lugo ou Tui, que o número persoas adicadas ó tecido estarían a mediados do XVIII entre dez e quince mil, ás que habería que engadir un número catro veces superior -entre 40 e 60.000 persoas, por tanto- de "hilanderas, blanqueadoras y personas que participaban en la preparación de la fibra" (Carmona 1990c: 24).

Na nosa mostra (Cadro 1) localizamos a 4021 tecedores e 5425 tecedoras, e as áreas nas que tiñan maior presenza coinciden basicamente coas sinaladas polo citado autor: a Mariña luguesa, as comarcas de Santiago, Padrón e Caldas, as do Baixo Miño e as ourensáns da Arnoia e a Limia. Dos datos que manexamos despréndese que só en sete concellos (Sada, Padrón, Teo, Rois, Caldas, Dodro e Soutomaior) a porcentaxe dos ingresos dos tecedores/as respecto ó valor da produción agraria superaba o 10 % -en Sada o 23 % e no resto entre o 10 e o 16 %-, e entre o 5 e o 10 % noutros doce concellos, case todos en torno ós cursos baixos dos ríos Tambre e Ulla. O volume aproximado de ingresos atribuídos a estes produtores téxtiles ascendía a 1,44 millóns de réas pero con claras diferenzas entre xéneros, pois mentras ós 4021 tecedores se lles asignan en torno a 1,13 millóns ás 5425 mulleres correspóndelles 0,31 millóns.

E resulta, así mesmo, que os varóns adicados a este oficio concentrábanse na metade occidental de Galicia, mentras que na oriental eran as mulleres as claramente predominantes. Non é fácil atopar unha explicación convincente a esta forte presenza do varón en actividades de tecido na Galicia occidental nin ó seu superior volume de ingresos respecto ás fêmeas da oriental. Pero cabe enumerar varios factores que poden estar detrás desta diferenciación, algúns deles relacionados coas condicións de produción e demanda e outros simplemente co método seguido polo Catastro á hora de computar ingresos. Na Galicia occidental a dimensión media das explotacións era menor -o que non obrigaba ós varóns a unha adicación exclusiva ós labores agrarios- e tamén existía un mercado potencialmente máis amplo para os produtos téxtiles debido á maior densidade demográfica, á presenza relativamente alta de persoas que difícilmente poderían producilos por si mesmos (maríñeiros, canteiros, comerciantes e artesáns de vilas e cidades ...), e á dificultade para abastecerse das áreas produtoras de Castela. Outro factor a ter en conta pode ser a materia prima empregada na confección: lan ou liño. Porque na medida en que en certas áreas fose alta a adicación a produtos de lan -de peor calidade

e orientación preferente ós usos domésticos- esto explicaría os baixos rendementos consignados¹³.

Pero tamén o destino final da produción puido ser outro factor: na Galicia interior, onde predominaban as familias extensas -e, por tanto, a porcentaxe de produción para autoconsumo, non computada polo Catastro- ou as tecedoras se limitaban a converter en teas o fío que lles traían os seus veciños -e recibían como pago unha parte do produto e non, por tanto, o valor total da peza tecida-, os rendementos imputados deberían ser marcadamente inferiores ós declarados para os tecedores que se encargaban por sí mesmos da preparación e a elaboración da fibra e vendían a terceiros a maior parte da súa produción -algo do que adoitaban encargarse as súas mulleres-. De maneira que detrás destas diferencias, ademais da maior ou menor intensidade no traballo téxtil, estarían tamén as diversas modalidades de tecedores, dende o produtor independente que elaboraba materias primas da súa propiedade e que vendía en feiras e mercados, ó que traballaba o xénero proporcionado polo seu cliente, ata o traballador domiciliario por conta allea¹⁴.

Pero xunto ó tecido, que era a actividade téxtil máis extendida e a que maiores ingresos proporcionou, existiron tamén outros oficios relacionados co sector. Os 4.862 xastres e 1.406 costureiras que se distribuían de forma regular por todo o territorio -aunque cunha maior concentración relativa naqueles pequenos concellos que contaban cunha vila como núcleo de poboación principal- hai que unir as aproximadamente 1200 palilleiras e encaixeiras repartidas polas Rías Baixas, a bisbarra de Camariñas e varias comarcas interiores da provincia de Pontevedra e do tercio occidental da de Ourense, ou o continxente de cardadoras, en torno a 150, que localizamos no interior pontevedrés. En suma, agás aquelas actividades relacionadas coa preparación da fibra, ás que o Catastro non suele imputar rendementos, estes oficios téxtiles proporcionaban, a mediados do século XVIII e no ámbito da nosa mostra, un volume de ingresos aproximado de 3,62 millóns de réas a unha cantidade aproximada de 17.000 persoas.

(B) Metalurxia.

Falar de metalurxia na Galicia do tempo do Catastro é falar ante todo de produción e elaboración do ferro, dúas actividades que se nos presentan nidiamente diferenciadas. A produción do metal en bruto estaba concentrada nas 18 ferrerías que operaban nas montañas orientais das provincias de Lugo e Ourense (Carmona 1990a: 70), mentras que as actividades de elaboración ou reparación de produtos de ferro atopábanse dispersas por toda Galicia, sen que

¹³ Sobre o menor peso da produción laneira, véxanse Saavedra (1983) e Carmona (1990a). O Censo de Frutos de 1799 ofrece a cifra de 5208 operarios adicados á elaboración de lenzos de liño e 3000 á de panos de lan, pero a diferenza entre volume e valor da produción entre ambos casos é abismal.

¹⁴ Sobre as diversas modalidades de organización da produción, véxase Carmona (1990a) para Galicia e Ocampo (1990) para Asturias.

na nosa mostra se atopan núcleos de especial importancia, agás zonas como As Pontes ou Meira-Pontenova.

O número de instalacións estaba lonxe das 219 do País Basco, hexemónico no contexto da siderurxia española do Antigo Réxime (Bilbao; Fernández de Pinedo 1982: 226), e moi próximo ás 15 ferrerías maiores asturianas (Ocampo 1990: 208). Pero todas estas instalacións da zona cantábrica presentaron características moi similares en canto á súa ubicación - en zonas montañosas abundantes en recursos minerais, masas forestais e cursos de auga- (Ocampo 1990: 206; Uriarte 1990: 263), á técnica de produción empregada -inxección de aire a través de foles-, e á súa titularidade, cunha notable presenza de nobres, fidalgos e tamén eclesiásticos (Ocampo 1990: 210-211; Saavedra 1982). A ubicación periférica das ferrerías galegas implicaba unha escasa interconexión co resto de Galicia, e de aí que os lingotes en bruto obtidos nas mesmas se vendesen na súa maior parte en Castela e Portugal, mentras que as zonas máis próximas á costa abastecíanse de ferro traído por mar do País Basco, como reflexan o propio Catastro ou as Memorias de Larruga¹⁵. Por conseguinte, estas actividades de extracción e elaboración do ferro en Galicia só tiveron unha incidencia significativa para as economías campesiñas na comarca sudoriental da provincia de Lugo onde se concentraba a actividade. E foi significativa nestas zonas non tanto pola man de obra que requerían que, segundo os autores citados, era moi escasa - 4 ou 5 obreiros especializados-, como por toda unha serie de actividades complementarias que xeneraban, relacionadas co carboneo, a minería, o transporte e, en ocasións, a elaboración de produtos metálicos¹⁶.

Fronte á concentración anterior, o Catastro reflexa tamén unha notable dispersión dos ferreiros -especialmente os catalogados como labradores ferreiros- que se limitarían a fabricar utensilios sencillos ou a facer arranxos, como por exemplo en Beiro (Leiro), onde o único ferreiro da parroquia adicábase a "componer azadas y hoces de rozar". A fonte non suele especificar as posibles especializacións de cada un dos ferreiros, salvo no que respecta ós cerralleiros que sí soen ser diferenciados do resto¹⁷, pero en ningún caso estas actividades tiveron un peso especial respecto á produción agraria.

¹⁵ O ferro como artigo de retorno do comercio de sardiña co País Basco é reflexado polo Catastro nos portos de Muros, Camariñas e outros. Larruga (1978, t.XLIII, p.195) escribe sobre o comercio da provincia de Betanzos que "Tambien se hace el comercio del hierro que se trae de Bilbao, para abastecer las herrerías y martinets que hay en este Partido, el de Lugo y otras partes. Es el Puerto por donde pueden proveerse con mas facilidad para transportarse tierra adentro".

¹⁶ Son os casos de San Salvador de Pacios (Quiroga), onde 11 dos 50 labradores da parroquia fabricaban e carretaban carbón para a ferrería durante 1 mes ó ano; ou de San Pedro de Hórreos (Folgo do Caurel), na que 20 dos seus 33 veciños carretaban vena de ferro ou carbón ás ferrerías.

¹⁷ E o mesmo sucede cos ferradores, que na mostra utilizada ascenden a 180, cuns ingresos imputados de 65.000 rs.

(C) Carpintería.

As actividades relacionadas co traballo da madeira, e a carpintería en particular, en tanto trataban de satisfacer necesidades domésticas e de utensilios de traballo, tamén presentan un notable grao de dispersión xeográfica. A carpintería tivo certo peso relativo alí onde a existencia de núcleos costeiros implicaba a construción de embarcacións de pesca ou transporte. E destacan, así mesmo, algunhas comarcas interiores da provincia de Pontevedra, como Vila de Cruces ou A Golada, e tamén concellos como Cerdedo, Campo, Cotobade ou Forcarei, nos que os ingresos xerados por esta actividade ofrecen unhas porcentaxes, respecto ós derivados da agricultura, que se moven entre o 5 e o 15 % coa clara excepción de Cerdedo onde acadaba o 34 %. Trátase así mesmo de concellos nos que a presenza de canteiros era importante e, nalgúns casos, como os propios canteiros, os carpinteiros desprazábanse durante parte do ano a exercer o seu oficio noutras rexións da península (Fernández Cortizo 1992: 45).

Pero, agás no caso dos carpinteiros de ribeira, a fonte non precisa a ocupación específica dos carpinteiros das distintas zonas, que podía ser moi diversa. Só nalgúns casos se nos fala de serradores como os quince que había en San Román (Val do Dubra); de "labradores y carpinteros de hacer Carros" como os doce de Foncuberta (Maceda) que traballan nesto 25 días ó ano "en el hivierno quando no pueden salir al Campo a hacer labores y le rendirá a cada uno de producto al año con la leña que le queda 60 rs."; de fabricantes de toneles como os 22 da vila das Pontes de García Rodríguez ou os 9 cunqueiros de Vilamoure (Punxín); de tallistas e escultores en madeira, de fabricantes de peines e outros utensilios para traballos téxtiles, como sucede en Arnego (Vila de Cruces), onde 17 dos 18 carpinteiros eran fabricantes de fusos; ou, como xa comentamos, de fabricantes de carbón vexetal para abastecer tanto as ferrerías como a outras actividades domésticas e industriais.

(D) Curtición de pieles e fabricación e reparación de zapatos.

O de zapateiro era outro dos oficios máis frecuentes, representado por case 3.700 persoas que ingresaban en torno a 1,7 millóns de réas, ó que habería que sumar o que obtiñan como curtidores (o Catastro ofrece unha cifra de algo máis de 1800 persoas, cuns ingresos aproximados de 0,56 millóns de réas), dado que ambas actividades aparecen asociadas con moita frecuencia. As diferencias internas dos curtidores así como as diferentes formas de organización do traballo da pel procedente dos propios animais ou dun activo comercio procedente dos macelos das principais vilas xa foron sinaladas por Carmona (1990a: 69). Pero se ben zapateiros e curtidores están presentes por toda a xeografía galega, xunto a esta dispersión détéctanse certas zonas especializadas non tanto na reparación de calzado como na súa fabricación que presentan unha maior concentración de persoas ou volume de negocio. Os concellos de Noia e Allariz e algúns limítrofes a ambos, e en menor medida a área das Pontes e o corredor Soutomaior-Ponteareas rexistran unha notable presenza de zapateiros tanto remendóns como de obra nova. E a xeografía do curtido, como é lóxico,

presenta moitas coincidencias con ela: as comarcas do Carballiño e de Allariz na provincia de Ourense, a de Noia na Coruña e un circuito de concellos arredor da cidade de Santiago xa mencionadas por Carmona (1990a: 69) como zonas con fortes excedentes de produción destinados á venda no resto de Galicia. Trataríase, pois, de actividades moi dispersas no que se refire á escala de produción máis baixa, é dicir, curtidores que curten varias peles ó ano procedentes dos seus propios animais ou dos seus veciños, e de zapateiros que fabrican ou reparan calzado nun radio de acción próximo, pero que ó mesmo tempo presentan unha notable localización nos niveis de produción máis elevados.

(E) Construcción.

Na época moderna unha das características dos oficios relacionados coa construción en España, igual que en Europa, foi o seu carácter itinerante: os canteiros de Guriezo en Cantabria, os de Llanes en Asturias e os telleiros da mesma localidade -os famosos tamargos-, ou os canteiros guipuzcoanos exerceron as súas actividades por todo o territorio peninsular¹⁸. En Galicia, os canteiros tamén conformaban o grupo máis peculiar de entre tódolos analizados tanto polo número de persoas e o monto dos seus ingresos, como por procederem maioritariamente dunha área xeográfica moi definida, como por desenvolveren a súa actividade nos máis diversos lugares de Galicia, Castela e Portugal¹⁹. A consolidación deste oficio estacional especializado remóntase, segundo Fernández Cortizo (1994: 429) á febre constructora -de edificacións eclesiásticas, pazos fidalgos, etc- que coñeceron Galicia e Castela a partir do século XVI e que se acentuaría coa expansión do sector vitivinícola do norde de Portugal a partir do XVIII²⁰.

As informacións catastrais son ben expresivas das especiais características deste oficio, exercido por case 6900 individuos ós que se imputan ingresos superiores ós 3,6 millóns de réas. A concentración xeográfica era, como dixemos, moi alta, de maneira que en sólo 13 concellos, situados case todos eles ó Este da línea Pontevedra-Caldas, atopamos a case o 85 % dos canteiros contabilizados, e a importancia das súas actividades para a economía local era tal que en tres deles (Campo, Cotobade e Moraña) os ingresos que se lles atribuen superan en aproximadamente un 25 % o valor da produción agrícola -calculada a partir do dezmo-. Nos restantes concellos da zona a importancia relativa dos ingresos procedentes desta actividade era inferior pero non deixa de ser significativa: desde o 50 % do valor da produción suxeita a dezmo en Cuntis, A Lama ou Cerdedo, ate o 89 % en Beariz. Fóra desta comarca do

¹⁸ Véxanse Ocampo (1990), Ceballos (1994), Fernández de Pinedo (1994) e unha visión xeral para o norte de España en Domínguez Martín (1996).

¹⁹ Véxanse, sobre este tema, os diferentes traballos de Fernández Cortizo citados na bibliografía.

²⁰ Informacións proporcionadas por Carme Espido Bello indican que estes artesáns atoparon na expansión das áreas vitícolas do norde de Portugal unha demanda de traballo considerable, especialmente para realizar os traballos de construción nos que eran especialistas pero tamén nos labores agrícolas. Referencias ó asunto en Eiras (1994: 60).

interior pontevedrés, só destaca no Ferrol -onde a construción do Arsenal incrementou a demanda de canteiros e carpinteiros- e na Garda, onde había un núcleo importante de mamposteiros, grupo de menor cualificación que os canteiros pero tamén dunha gran mobilidade (Rey Castela 1994: 108).

(F) Outras actividades manufactureiras.

Ademais das descritas existía toda unha serie de actividades manufactureiras que tiveron menor peso, dende a alfarería á fabricación de sogas e cestas, que se concentraban en comarcas específicas, ben fose pola dispoñibilidade das materias primas necesarias -caso dos alfareiros-, pola proximidade ás zonas de consumo -cesteiros-, ou por unha tradición que parece transmitirse de pais a fillos -caso dos sogueiros-. A importancia relativa de cada un destes oficios queda ben delimitada polos datos do Catastro. Oleiros e telleiros eran aproximadamente 1134 persoas, con ingresos aproximados de 160 mil réas, e había tamén 535 sogueiros e 242 cesteiros ós que se imputan 46 mil e 22 mil réas respectivamente.

En canto á súa distribución xeográfica hai que sinalar que a fabricación de tellas ubicábase nunha serie de localidades próximas á costa, dende a ría de Ferrol á de Vigo, e en varios núcleos da Galicia interior (en Silleda e no interior ourensán)²¹; os oleiros, pola súa parte, concentrábanse nas seguintes áreas: ó norte da cidade de Lugo -concellos de Begonte e Outeiro de Rei-, onde se citan a máis de 100 persoas adicadas a este oficio; outras tantas persoas nas parroquias de Buño e Leiloio (en Malpica); e en varios puntos da ría de Arousa e da provincia de Ourense, provincia na que destacan Lobios, Maceda, Xunqueira de Espadañedo, Petín e o Bolo.

A elaboración de sogas localizábase en certo número de portos e, de forma moi notoria, na beira ourensán do río Sil, nun triángulo que vai dende Nogueira de Ramuín ate cerca de Pobra de Trives e, polo sur, ate Baños de Molgas; unha área na que ademais dun continxente apreciable de merceiros e traficantes ambulantes de panos existía un amplo número de sogueiros tamén ambulantes. É o caso de Foncuberta (Maceda) onde se cita a tres labradores sogueiros que "se ocupan en este oficio en cada un año dos meses y medio y le ban a practicar al Reyno de Portugal y a otras partes". E, finalmente, a cestería aparece citada en concellos interiores da provincia de Pontevedra, nas Rías Baixas, e en varios núcleos do Ribeiro e do centro da provincia de Ourense coa finalidade de abastecer ás principais zonas vitícolas e mariñeiras de cestas e banastas para o transporte da uva e o peixe.

O inventario de actividades manufactureiras da poboación rural incluía tamén outros apartados nos que non nos estenderemos porque ou ben a fonte non permite facelo con garantías, ou tiñan unha presenza moi localizada. Un

²¹ Non aparecen máis que ailladamente referencias a fabricantes de lousas nas zonas da Galicia septentrional e interior onde este material -e non as tellas de arxila- era o predominante nas cubertas das vivendas, polo que cabe pensar que os louseiros destas áreas foron incluídos na categoría de albañiles ou pedreiros.

exemplo serían as relacionadas coa elaboración de fariña e pan, que estaban moi extendidas. E habería tamén que citar a existencia, case sempre en localidades de certa entidade, de traballadores do metal (plateiros, latoneiros, estañeiros), pintores, escultores, arquitectos, ou elaboradores de doces; de traballadores das salinas, tinguidores de redes ou escabecheiros na área marítima; de fabricantes de sillas e albardas, especialmente onde os arrieiros habitan ou transitan; de fabricantes de cera -entre os que sobresaen os do concello de Forcarei-, xabón ou cal; de fabricantes de peneiras e botóns; de fabricantes de carbón vexetal, etc.

2.2. ARRIEIROS, TRAFICANTES E PEQUENOS COMERCIANTES.

Xa mencionamos a pouca claridade coa que o Catastro fai referencia ás persoas que se adicaban ó transporte e comercio porque non queda clara a diferenza entre aqueles que eran meros transportistas por conta allea -é dicir, que non invertían caudais propios na adquisición da mercancía que transportaban e ós que a fonte suele denominar arrieiros- e aqueles que ademais de encargarse de conducir as mercadorías dos seus lugares de produción ós puntos de venda -fosen estas tendas ou feiras- sí investiran capital na súa adquisición ou eran eles mesmos os produtores.

Pero o certo é que ademais do maior ou menor grao de precisión da fonte, a realidade que se pretendía reflexar tamén era moi complexa e resultaba moi habitual que un labrador se ocupase tamén durante un determinado período de tempo do transporte e da comercialización dalgúns produtos. Este sería o caso de merceiros e buhoneiros ambulantes ou de traficantes de fibras e produtos téxtiles, de viño, de metais, de olas, etc, que contaban con animais de carga e se desprazaban a diferentes comarcas para vender a súa propia produción ou a dos seus veciños ou para adquirir produtos que posteriormente comercializaban no traxecto e nos seus lugares de procedencia. E, ademais dos anteriores, existían por suposto os pequenos comerciantes a escala meramente local, que non contaban con animais de carga, e se limitaban a distribuír por casas e feiras ou en locais habilitados ó efecto -tabernas, pequenas tendas- os produtos que adquirían a veciños do contorno ou a arrieiros e traficantes a maior escala. Este sería o caso dunha ampla nómina de taberneiros/as, estanqueiros/as, merceiros/as, ou pequenos comerciantes de todo tipo de alimentos (sardiñas, ovos, manteiga, aceite, pan) ou gando²².

(A) Os transportistas: arrieiros, carreteiros e mariñeiros.

Gómez Mendoza (1985: 107) ten sinalado como unha característica básica do sistema de transportes na España de principios do XIX, ademais da súa carestía e lentitude, o seu carácter estacional, dada a estreita vinculación entre o calendario agrícola e a oferta de transporte, pois eran labradores os que

²² A esta relación habería que engadir a todos aqueles que, de forma regular ou ocasional, arrendaban rendas e dezmos para autoabastecerse ou comercializar cereais ou viño; actividade na que tamén participaba unha porcentaxe difícil de precisar de labradores e artesáns rurais.

proporcionaban a maior parte dos servicios, fronte ó transportista especializado e a tempo completo. E a mesma visión ofrece o Catastro para Galicia unhas décadas antes: máis de 5600 persoas reciben o tratamento de arrieiros ou carreiros, ós que se lles imputan uns ingresos aproximados de 2 millóns de réas. Deixando á marxe varios núcleos de carreiros que se encargaban de prestar servicios perto dos núcleos urbáns máis importantes ou nalgúns áreas vitícolas, a maior parte desa cifra correspondía a persoas que eran ó mesmo tempo arrieiros e labradores²³. E a estes habería que engadir o nutrido grupo de mariñeiros que ademais da pesca se adicaban ó transporte nas comarcas costeiras -cuns ingresos por este concepto difíciles de cuantificar porque o Catastro non os diferencia dos que obtían pola pesca-, tal como testemuñan ilustrados como Labrada ou Larruga²⁴.

Era ésta unha actividade que, en maior ou menor grao, estaba presente por toda a xeografía galega. Pero resulta evidente que as zonas onde a arriería foi máis importante eran aquelas que gozaban dunha situación estratéxica en relación ás rutas comerciais máis importantes, basicamente aquelas que conectaban as áreas vitícolas da provincia de Ourense coa Galicia interior ou costeira deficitaria en viño. Porque se este se convertiu no principal negocio dos arrieiros foi pola posibilidade de articular viaxes de retorno complementarios a toda a Galicia interior nos que transportaban sobre todo produtos pesqueiros e sal.

E cabe distinguir catro áreas xeográficas nas que a arriería presentaba unha especial importancia tanto polo número de persoas ocupadas como polo volume de ingresos xerado. En primeiro lugar, a Galicia central -19 concellos- que agrupa a case 1800 arrieiros adicados na súa maior parte ó transporte de viño desde o Ribeiro ó centro e o norde de Galicia, cuns ingresos que superaban os 0,7 millóns de réas. Síguelles un segundo grupo de 14 concellos situados ó oeste da dorsal pontevedresa -dende Moraña a Covelo- con aproximadamente 1200 arrieiros e 0,36 millóns de réas de ingresos que transportaban á costa tanto viño do Ribeiro como produtos de todo tipo elaborados nas áreas do interior e levaban de retorno peixe, sal, etc. Os arrieiros das terras de Vimianzo, Soneira e Bergantiños -algo máis de 600 con 0,3 millóns de ingresos- configuraban outro grupo ben definido que, ademais de conduciren trigo e fariña producidos na zona con destino ás cidades de Coruña, Betanzos e presumiblemente Santiago, tamén levaban sal e peixe a zonas do interior e traían de volta viño. E a última das áreas de arriería con certa personalidade era a situada, dentro da provincia de Lugo, en torno á estrada Lugo-Coruña, con 470 arrieiros e 0,15 millóns de ingresos, que tamén se encargaban de abastecer ás súas respectivas comarcas de viño, sal ou peixe levando ó mesmo tempo queixos e manteigas,

²³ Ocampo (1990), para Asturias, da unha cifra de 300 labradores arrieiros e ofrece unha estimación da importancia comparativa da arriería fronte a outros medios de transporte tanto para o período do Catastro como para mediados do XIX.

²⁴ Sobre o comercio co País Basco -de ferro e sardiña-, con Portugal -sardiña- ou, en menor medida, con Andalucía; e sobre o comercio de cabotaxe de produtos de consumo ordinario entre as distintas localidades costeiras hai referencias no Catastro e tamén en Larruga (1798, tomo 43, pp.185-196) e Labrada (1804).

ferro e outros productos locais á costa e ós Ribeiros vitícolas. Outros núcleos menores de arriería situábanse na liña Vilalba-Ferrol, nas áreas de ferrerías das montañas orientais luguesas, na depresión ourensán -cun tráfico de viño e trigo- e no norde do Barbanza -onde presumiblemente conducirían productos da zona ó interior para traeren de volta viño-.

Se atendemos ó peso relativo que a arriería tiña no conxunto das actividades productivas das zonas citadas, habería que distinguir un grupo de concellos situados no centro de Galicia nos que a porcentaxe de ingresos derivados deste concepto respecto ó valor da produción agraria era moi significativa, especialmente nos concellos de Forcarei e Moraña con porcentaxes do 45 e 33 %²⁵. A súa especial ubicación xeográfica proporcionoulles maiores oportunidades para adicárense a un negocio que requería conectar áreas distantes entre sí. De feito son os arrieiros destes lugares os que, con independencia do seu lugar de residencia, facían os desprazamentos de maior alcance.

Pero se tratamos de localizar aquelas zonas nas que apenas había arrieiros ou ben o seu volume de negocio era mínimo, o resultado é igualmente ilustrativo. Nas Mariñas coruñesas e luguesas, nas Rías Baixas, e en boa parte da provincia de Ourense a arriería brila pola súa ausencia e as razóns son claras. Nas áreas costeiras o transporte de productos facíase maiormente por vía marítima ou mesmo, cabería pensar que nas zonas máis chans por medio de carros -a densidade demográfica era alta e as distancias a recorrer máis cu-rtas-, pero sobre todo eran zonas de atracción de arrieiros do interior dada a especificidade e importancia dos seus productos, como o peixe e, sobre todo, o sal. E do abastecemento de productos propios das terras altas -productos gandeiros (carne, derivados lácteos, sebo, etc), productos forestais (leña, carbón vexetal, útiles e ferramentas de madeira, cera), productos metálicos, cereais e imesmo neve- xa se encargaban os arrieiros das zonas produtoras que tiñan na costa unha parte do seu mercado. Razóns parecidas explican o escaso peso da arriería na provincia de Ourense: provincia vitícola por excelencia, alí acudían os arrieiros do resto de Galicia traendo de paso aqueles productos dos que carecía. E nas áreas non vitícolas -nas montañas do sur e do oriente da provincia- o volume de negocio dos arrieiros era reducido porque practicamente se limitaban a transportar ás súas respectivas demarcacións, e dende distancias relativamente cortas, o viño -ou o sal, de contrabando dende Portugal- necesarios para o consumo local.

(B) Traficantes e pequenos comerciantes.

Na Galicia de mediados do XVIII, o maior volume de ingresos xerado por actividades comerciais -segundo os datos do Catastro- correspondía ós grandes comerciantes que residían nos principais núcleos urbáns do país, e entre eles

²⁵ Os ingresos dos arrieiros superaban o 15 % do valor da produción agraria en 7 concellos (Forcarei, Moraña, A Lama, Friol, Rodeiro, Boqueixón e Covelo). E outros 7 concellos desa mesma zona central (Silleda, Lalín, Santiso, Vila de Cruces, A Golada, Touro, Mondariz) presentaban porcentaxes situadas entre o 10 e o 15 %.

destacaban en primeiro lugar os de Santiago, Coruña, Ourense, Pontevedra, etc. No ámbito rural, salvo nalgunhas vilas, predominaba un extenso inventario de persoas adicadas ó comercio a pequena escala, que se diferenciaban internamente polo maior ou menor radio de acción do seu negocio.

Na metade oriental de Galicia a conexión e o intercambio de mercadorías coa meseta definiu un tipo específico de traficante ou comerciante que dende diversas comarcas de Lugo e Ourense se desprazaba a Castela. A comarca de Esgos-Maceda -en torno á ribeira ourensán do Sil²⁶-, era das máis activas neste tráfico ambulante que ocupaba a un gran número de "labradores pañeros" e "labradores buhoneros" durante un período de tempo estimado entre os 6 e os 10 meses. Os lenzos de liño, o gando, a carne, os obxectos de madeira que transportaban eran intercambiados nas feiras casteláns, como as de Benavente ou Rioseco, por liño, paños, produtos de mercería ("cintas, cordones"), pequenos instrumentos para os produtores téxtiles ("aujas, aujetas") ou produtos de quincallería que vendían durante o camiño de volta ou nas feiras próximas ós seus lugares de residencia, ou acababan en mans doutros comerciantes que os distribuían polo resto de Galicia²⁷. Un tipo de desprazamento similar era o dos pequenos comerciantes de gando e téxtiles da Galicia cantábrica e das montañas luguesas: dende os de Alfoz que mercaban liño e vendían lenzos en León, ate os comerciantes "de bueyes a Castilla" de varias localidades do Corgo e Castroverde ou os mozos da Fonsagrada que viaxaban no verán "a los Reinos de Castilla con una caballería cargada de lienzo y carne".

Estas actividades que implicaban superar a barreira física co interior peninsular eran tamén habituais na España Cantábrica²⁸. Xa se sinalou ademais a frecuencia coa que os segadores ou mesmo os canteiros e cordeiros podían aproveitar o seu desprazamento para traficar con mercadorías diversas transportadas por eles mesmos ou por unha mula, no caso dos máis acomodados. De maneira que este tráfico ocasional implicaba a mobilización de produtos ó por menor, de pouco peso e valor por unidade, que satisfacían hábitos de consumo popular, mentras que o transporte de produtos ó por maior e de maior valor por unidade de peso estaba en mans de transportistas profesionais como os célebres maragatos que, situados estratéxicamente a

²⁶ Concellos de Nogueira de Ramuin, Parada do Sil, Esgos, Xunqueira de Espadañedo, Maceda, Baños de Molgas e Paderne de Allariz.

²⁷ Un traballo específico sobre os merceiros "de Castela" desta zona en Carmona (1990b). Referencias sobre vendas de lenzos galegos aproveitando o desprazamento a Castela para traballar na sega ou na vendima en Saavedra (1983).

²⁸ Os lenceiros asturianos tamén vendían os seus tecidos en Castela ó tempo que se desprazaban para traballar na sega ou na vendima, e no sur de Asturias e na Cantabria occidental os labradores fabricaban durante o inverno diversos utensilios de madeira, como rodas, carros, apeiros, etc. que despois vendían en Castela e Andalucía ó tempo que retornaban con trigo ou viño para o consumo familiar. Unha análise das actividades temporais que implicaban desprazamentos xeográficos dos campesiños do norte de España en Domínguez Martín (1994).

medio camiño, concentraban boa parte dese negocio entre Galicia e a meseta (Rubio 1995).

No interior da propia Galicia os comerciantes que facían maiores desprazamentos eran os do ferro e metais que dende diversas áreas de Ourense acudían ás zonas produtoras do sur de Lugo, os buhoneiros que ían vendendo polas feiras productos de quincallería e, sobre todo, os comerciantes de fibras e productos téxtiles. Era éste un grupo moi estratificado internamente no que, á marxe dos grandes tratantes de lenzos ó por maior con destino ás cidades da meseta e, principalmente, Madrid, existía unha "turbamulta" de pequenos e medianos tratantes, algúns con tenda aberta nas vilas, que mercaban as telas nas feiras ou nas casas dos tecedores e eran enviadas ó interior peninsular a través de arrieiros ou emigrantes estacionais (Carmona 1990a: 90-91).

Por último, e a escala meramente local, existía unha ampla nómina de pequenos comerciantes que despachaban nas súas propias casas ou ían vendendo de porta en porta ou polas feiras, abastecían ós núcleos urbáns ou acudían ás vendimas. Os máis numerosos eran, sen dúbida, os estanqueiros/as e taberneiros/as -4.448 na nosa mostra- que vendían ó por menor nas súas respectivas localidades tabaco, viño e todo tipo de comestibles. Nalgúns casos exercían a súa actividade de xeito relativamente continuo, ben fose nun local da súa propiedade ou como asalariado nun local alleo, pero en numerosas ocasións tratábase dunha actividade discontinua que facían na súa propia casa e únicamente nos meses de maior consumo -nas épocas de maior afluencia de xentes- ou ben só nos días e recintos nos que se celebraban feiras ou mercados. Xunto a eles figuran, aquí e alá, homes e mulleres que durante certos períodos do ano se adicaban á compravenda dos máis diversos productos. Os exemplos máis chamativos son os revendedores de sardiña do Baixo Miño ("carrexones de sardina a Portugal") ou do interior pontevedrés ("sardineros de cesto"), os revendedores de aceite do Ribeiro²⁹, ou os pequenos comerciantes de ovos, galiñas, manteiga, gando porcino, ou productos de mercería de diferentes comarcas³⁰.

3. A PLURIACTIVIDADE DA POBOACION RURAL: UNHA VISION DE CONXUNTO.

O noso esforzo ate o momento consistiu en identificar e avaliar as principais actividades productivas da poboación rural e aquelas zonas nas que, a mediados do século XVIII, tiveron maior importancia. O primeiro

²⁹ En Camporredondo (Ribadavia), por exemplo, cítanse a 18 labradores que "compran por arrobas el aceite y lo ban a vender por lugares y puestos por menor"; en Rañestre (Maside) había 8 aceiteiros que vendían "por menor de puerta en puerta (...) dos meses al año"; e en Mourisco (Paderne de Allariz) impútanselle só 30 reás de ingresos a un tratante de aceite "por ocuparse solo en este ministerio durante el tiempo de la Quaresma, traéndolo a cuestras".

³⁰ Como a muller que en Doncos (Nogais) levaba "quesos y huebos a Villafranca del Bierzo y de allí a esta villa de Doncos pan de trigo", ou as seis "hijas de familia [que] de 30 años a esta parte [se ocupan] en comprar y vender pollos unos cuatro meses del año" en Rubiáns (Vilagarcía).

interrogante que se nos plantexa ten que ver precisamente coa súa específica distribución xeográfica. É dicir: ¿por qué nunhas zonas era máis intensa a adicación a tarefas extraagrarias e por qué primaban unhas ou outras especializacións?. Nun recente e exhaustivo traballo sobre a materia, Domínguez Martín (1996) aborda a cuestión das causas do recurso á pluriactividade por parte do campesiñado do norte de España seguindo a análise clásica de Chayanov sobre as unidades económicas familiares que empregaban parte da súa forza de traballo en oficios rurais non agrícolas. Canto máis insuficientes fosen as explotacións agrícolas, canto maior fose a amplitude dos tempos mortos que impuña o sistema de cultivo de cada rexión, e canto maior fose a diferenza entre os ingresos que podían obterse fóra e dentro da agricultura, tanto máis intensa sería a adicación a oficios extraagrarios. Para tratar de responder á nosa pregunta empezaremos por determinar aquelas zonas nas que o cultivo da terra e a gandeiría eran predominantes e aquelas nas que o conxunto das actividades complementarias tiñan máis peso.

Se ben practicamente toda a poboación rural cultivaba a terra ou criaba gando, está claro que existían notables diferenzas no esforzo adicado a estas actividades e tamén, claro está, no tipo de producións escollidas ou nos sistemas de cultivo empregados. Os propios datos catastrais e a bibliografía sobre a materia permítennos coñecer de xeito aproximado en qué áreas primaba o cultivo de cereais, a produción vitícola ou a cría de cada especie de gando. Non é fácil, sen embargo, elaborar un mapa preciso salvo cando unha comarca estaba claramente especializada, sexa na cría de vacún, na produción cerealeira ou no cultivo da vide, porque eran moitas as que combinaban varias destas orientacións productivas.

A grandes rasgos, pódese dicir que as áreas máis orientadas á produción de cereais e/ou viño estaban en chairas e vales próximos á costa ou ben do interior. A mediados do XVIII Galicia era, en conxunto, deficitaria en grans, e non podía abastecerse con facilidade dende as rexións excedentarias da meseta castelán. De maneira que as zonas con maior aptitude natural para o cultivo de cereais eran as únicas que cabe calificar como cerealeiras, e entre elas, segundo as testemuñas da época e a limitada información cuantitativa da que dispoñemos, destacarían as Mariñas luguesa e de Betanzos, Bergantiños -importante zona trigueira-, as Rías Baixas e os vales que nelas desembocan, a Limia e, en menor medida, os vales de Lemos e Monterrei. Máis precisa e coñecida é a xeografía do viñado, especialmente condicionada polas condicións climáticas: ribeiras do Miño e o Sil en senso amplo, e en menor medida as rías Baixas e o val do Ulla, e algunhas zonas das Mariñas coruñesas e luguesas³¹.

No que respecta ás zonas gandeiras, e a partir da información que ofrece o Catastro³², habería que concluir que eran as "terras altas" as que contaban con

³¹ Información sobre a importancia de cada zona en Meijide (1961) e Saavedra (1992). Mapas sobre as zonas produtoras en Bouhier (1979: fig.97) e Huetz de Lemp (1967) reproducidos en García-Lombardero (1973: 48-51).

³² Utilizada nos traballos de Bouhier (1979) e de Cordero, Dopico e Rodríguez Galdo (1983), e que nos permite calcular o número de cabezas de cada especie por veciño e por hectárea.

maior número de cabezas por familia, sobre todo no que respecta ó gando non destinado a forza de tiro. É dicir, aquelas zonas con maior orientación gandeira serían as áreas máis altas da provincia da Coruña que van en paralelo ó Tambre, as que de norte a sur limitan coa dorsal central, e as áreas máis montañosas de Lugo e Ourense -no norte, no este e no sur de Galicia-. Existían, por suposto, diferencias notorias entre unhas e outras, con áreas onde a cría cabalar e mular era moi importante -especialmente nas terras altas da provincia da Coruña- e outras onde a gandeiría extensiva ovina ou caprina eran fundamentais.

Pois ben, os datos catastrais manexados mostran que o peso das actividades extraagrarias nas comarcas citadas anteriormente adoita ser inferior ó detectado no resto de Galicia. As zonas vitícolas son o exemplo máis claro, algo que non debe sorprendernos se temos en conta que o cultivo da vide era especialmente intensivo, e mesmo atraía a traballadores procedentes das comarcas circundantes. E algo parecido sucedía na maior parte das "terras altas", lugar de procedencia daqueles que acudían regularmente á sega a Castela³³, onde ese desprazamento temporal se convertiu nunha alternativa de obtención de ingresos para aquelas comarcas con orientación gandeira e con escasa importancia de actividades extraagrarias.

Naturalmente, esta delimitación é demasiado simple como para non presentar notorias excepcións, como sucedía no caso dunha das comarcas cerealeiras por excelencia, Bergantiños, onde o peso da arriería era relativamente importante anque estes ingresos extraagrarios da poboación rural representaban unha pequena porcentaxe respecto ós agro-pecuarios; o mesmo podemos dicir do Baixo Ulla e dalgunhas zonas da Mariña luguesa, cunha destacada presenza de actividades téxtiles, e tamén de dúas áreas da provincia de Lugo: a das ferrerías, nas montañas orientais, e a dunha liña de concellos que bordean polo norde, de oeste a este, á cidade de Lugo, con zonas de arriería e produción e comercio de ferro, lenzos, queixos, manteiga, etc. En definitiva, nas zonas que presentaban unha orientación agrícola e gandeira máis marcada o nivel de actividades complementarias era relativamente baixo, agás naquelas máis próximas a cidades ou vilas, nas ben dotadas de certas materias primas que posibilitaban o desenvolvemento de actividades de transformación e comercio (vena de ferro, arxila, coiros, etc), ou naquelas ben situadas xeográficamente para o exercicio da arriería.

No extremo oposto cabe falar, en cambio, de tres grandes zonas onde o peso do extraagrario acadaba maior importancia: (1) as comarcas costeiras con maior densidade de localidades pesqueiras e comerciais; (2) o que denominaremos a L invertida pontevedresa, área relativamente extensa que por occidente deixa fóra as Rías Baixas e os vales que conflúen nelas e chega ate as fronteiras coas actuais provincias da Coruña (o río Ulla), Lugo e Ourense (a dorsal montañoso central), unha zona sen cidades e con mínima presenza de vilas, pero que tiña unha situación estratéxica nos fluxos comerciais entre a

³³ Segundo Eiras (1994: 41-42), no caso galego "el segador que va cada año a las Castillas es -nueve de cada diez- un hombre de la montaña interior, de las provincias internas de Lugo y Orense, tierras ganaderas y de agricultura de centeno".

depresión ourensán e o norte-oeste de Galicia máis densamente poboado e contaba, ademais, cun número moi elevado de artesáns rurais; e (3) a depresión ourensán -excluídos os concellos que xusto no seu centro estaban claramente especializados na viticultura- que, ademais de abastecer de produtos e servizos ós viticultores, contaba con núcleos importantes de produción manufacturera (textil, curtidos, zapatos, peneiras, cestos, etc) e parece ser así mesmo a máis importante rexión interior na redistribución dos produtos que procedían da costa, doutras rexións interiores de Galicia e de Castela.

¿A qué se deben estas diferencias?. Nunha visión xeral como a que acabamos de ofrecer e contemplando tantas e tan diversas actividades e comarcas, non resulta fácil identificar en cada caso os factores que están detrás das estratexias pluriactivas da poboación rural galega e menos aínda precisar a primacía duns sobre outros. A estacionalidade dos traballos agrarios é un factor omnipresente dado que os tempos mortos do ciclo de actividades agropecuarias facilitaron, como é sabido, a adopción deste tipo de prácticas. Sabemos que nunhas zonas a estrutura de cultivos e a dimensión e composición da cabana gandeira xeraban unhas necesidades de traballo máis uniformemente distribuídas ó longo do ano -como, por exemplo, onde as explotacións combinaban cereais de inverno e primavera, viñado e gando- que noutras zonas -as de case monocultivo de centeo-, pero non podemos establecer unha relación directa entre grao de estacionalidade e grao de pluriactividade.

Hai outros factores en xogo, como xa vimos, pero o da insuficiencia das explotacións agropecuarias é o máis habitualmente sinalado. Para o País Basco, Fernández de Pinedo (1994: 186) considérao o factor determinante dun amplo abano de actividades nas zonas de montaña situadas entre Biscaia, Guipúzcoa e o norte de Navarra que mesmo propiciaron correntes migratorias temporais a diferentes rexións españolas. A tensión entre recursos agrarios e poboación tamén estaría detrás, segundo López Iglesias (1994: 635-637), das actividades artesanais da Asturias suroccidental, e para Domínguez Martín (1996: 110-119), tras examinar diversos exemplos do norte de España, sería a cortedade do patrimonio a principal causa da pluriactividade, agás no caso de artesáns transhumantes -pintores, escultores, ferreiros ...- no que puideron ter maior influencia as diferencias entre os ingresos que se podían obter dentro e fóra do sector agropecuario. No caso concreto de Galicia os estudos de Fernández Cortizo (1992, 1994) e Sobrado Correa (1994) sobre os movementos migratorios da Galicia occidental e do interior lugués respectivamente, reforzan esta argumentación.

Nun territorio tan amplo como o galego, cunha diversa dotación de recursos naturais, e con ritmos agrarios e demográficos distintos resulta, pois, difícil determinar a xerarquía de factores que, en cada comarca, influiron na adicación da poboación a actividades extraagrarias. A situación que atopamos a mediados do século XVIII sería o resultado das eleccións realizadas con anterioridade polas explotacións familiares insuficientes entre tres alternativas non excluíntes para mellorar a súa posición: reducir os seus gastos e detraccións (rendas, tributos, etc); aumentar a produción agropecuaria; ou buscar ingresos doutra natureza. Respecto á primeira, foron moi diversas as estratexias postas

en práctica para intentar alixeirar os gravames que pesaban sobre as explotacións (Hervés et al. 1997). Unha máis intensa adicación agropecuaria, ademais das limitacións naturais e das derivadas do réxime de propiedade das terras, podía significar custos iniciais considerables -de roturación, plantación, etc- e detraccións futuras permanentes gravosas -rendas da terra, dezmo-, e tamén podía implicar unha exclusiva dependencia dos ingresos procedentes destas partidas, o que non reducía a vulnerabilidade da economía campesiña fronte ás malas colleitas. Pola contra, actividades como a manufactura, o transporte ou o comercio, pese a que podían implicar certo volume de gastos iniciais -adquisición do tear, da besta de carga, das materias primas, da mercadoría a comercializar- tiñan a ventaxa de non supoñer desembolsos futuros permanentes apreciables pois eran actividades sobre as que non recaían nin rendas nin dezmós e estaban, polo tanto, menos gravadas. E, ademais, permitían diversificar as fontes de ingresos da familia minimizando o risco de que se producisen anos "catastróficos".

Se o desequilibrio entre poboación e recursos facía, pois, necesario aumentar o ingreso familiar, resulta obvio que non tódalas comarcas estaban nas mesmas condicións para facelo fóra da vía agro-pecuaria e que diferentes factores facilitaron a adopción de cada estratexia particular. Está claro que o fácil acceso a certas materias primas que permitían obter -ou obter a menor custe- produtos de demanda xeral impulsou a adicación á pesca, á alfarería e á produción de ferro das zonas que anteriormente identificamos. Tamén se ve claramente que unha situación xeográfica ventaxosa foi determinante na adicación a servizos de transporte da poboación costeira e dos veciños da "L invertida" pontevedresa. Se as zonas máis próximas á costa, especialmente nas Rías Baixas e nas Mariñas coruñesas, contaban coa oportunidade de adicarse á pesca, o salgado, o comercio e o transporte, e estas actividades fixéronse máis importantes a medida que a difusión do millo contribuíu a incrementar a densidade demográfica das áreas agrícolas colindantes, o interior pontevedrés era unha rexión que se introducía como unha cuña entre, por un lado, a área vitícola por excelencia de Galicia -unha área interior e con densidade alta- e, por outro lado, as comarcas costeiras -deficitarias en viño e excedentarias en sal, peixe e produtos importados por mar-, e as áreas gandeiras do interior da provincia da Coruña -tamén deficitarias en viño e especializadas na cría do gando equino e mular que precisaban os arrieiros-. Esta peculiar ubicación xeográfica facilitou, pois, a súa conversión na principal zona de arriería de Galicia encargada da distribución de produtos entre áreas vitícolas e non vitícolas e entre áreas costeiras e do interior.

E algo parecido cabe aplicar á zona exterior da depresión ourensán, é dicir, a que bordea á comarca do Ribeiro. A existencia dunha dotación de recursos naturais complementaria á dos vales vitícolas e dunha posición xeográfica favorable para canalizar os fluxos comerciais intragalegos e de Galicia con Castela e Portugal por vía terrestre concedeulle tamén características específicas. Por unha parte, abastecía ás áreas de viño e á cidade de Ourense de produtos propios ou de áreas inmediatas (cereais, pan, produtos gandeiros, coiros e zapatos, lenzos, etc) e tamén de forza de traballo para cavas, podas e vendimas. E por outra, era unha zona de atracción á que acudían traficantes e

arrieiros do resto de Galicia a buscar viño e traer os seus productos. Este activo tránsito xunto coa relativa proximidade a Castela -a través do Bierzo, a ruta terrestre máis cómoda-, posibilitou a especialización de certas comarcas no tráfico comercial coa meseta, así como unha intensa adicación ás actividades de prestación de servicios.

Ademais das ventaxas na dotación de recursos naturais e na ubicación xeográfica, hai que salientar tamén un terceiro factor explicativo que se refire ó "capital" acumulado polos habitantes de certas comarcas en forma de coñecementos técnicos especializados ou de contactos e coñecemento de rexións relativamente distantes que lles proporcionaba ventaxas comparativas para exercer certas actividades como a cantería, a carpintería, a fabricación de zapatos ou sogas, ou o comercio ambulante a media e longa distancia. Nestes casos, atopámonos con actividades que veñen de tempo atrás, que subsistirán en boa medida ate o século XX, e que puideron arraigar no seu momento gracias a ventaxas de tipo natural ou de localización, pero que a partir de certo punto desenvolvéronse gracias á transmisión de xeración en xeración deses coñecementos específicos.

O que xa resulta máis difícil de explicar é a localización xeográfica das zonas que a mediados do XVIII tiñan unha importante presenza da produción téxtil rural, como era o caso do Baixo Ulla, a Mariña luguesa, e as comarcas do sur de Galicia en torno ó Baixo Miño e o Arnoia. A hipótese máis razoable parece ser que o fácil acceso ás materias primas -locais ou importadas- e, sobre todo, as facilidades de comercialización -ben sexa para abastecer ás cidades e ás zonas máis densamente poboadas, ben para saír cara a Castela ou América- están detrás do fenómeno. Non se advirte que sexan comarcas con estacionalidade máis intensa que outras, e tampouco está claro que fose ésta unha actividade á que se adicasen sobre todo as familias máis pobres³⁴.

4. DE MEDIADOS DO XVIII A PRINCIPIOS DO XX: PLURIACTIVIDADE, INTENSIFICACION AGRO-PECUARIA E EMIGRACION.

Nos 150 anos que median entre a confección do Catastro e principios do presente século producíronse cambios evidentes na configuración das actividades productivas da poboación rural e no contexto no que éstas se desenvolvían. Factores como o propio crecemento demográfico, a alteración do marco institucional que supuxo a reforma liberal, e o desenvolvemento da tecnoloxía e a industria modernas foron os principais responsables de tales cambios.

Ata 1840 aproximadamente o aumento da produción agraria derivado da ampliación da superficie cultivada e, sobre todo, a difusión do millo e a pataca, así como a limitada incidencia da competencia de industrias fabriles foráneas,

³⁴ Tal como sinala Saavedra (1989: 245) non sabemos con precisión que estratos do campesiñado se adicaban con maior intensidade á produción téxtil: "¿estaban [os teares] máis ben nas casas dos bodegaueiros, nas dos labregos abastados ou nunhas e noutras?".

posibilitaron a reprodución e mesmo expansión do modelo de pluriactividade detectado no tempo do Catastro. O crecemento da industria textil rural, da pesca e o salgado e mesmo dos curtidos son exemplos significativos do proceso. Unha expansión non exenta, por suposto, de altibaixos e de cambios respecto á situación de mediados do XVIII, tanto na localización xeográfica de certas actividades como no maior control do capital mercantil e industrial sobre os procesos de produción e comercialización.

Sen embargo, nas décadas centrais do século pasado ese complexo entramado productivo empezou a experimentar dificultades que se agudizarían nas décadas seguintes ata acabar na desaparición dalgunhas das actividades complementarias extraagrarias desenvolvidas polos campesiños, como consecuencia básicamente da competencia dos produtos da industria fabril mecanizada.

A primeira crise foi a da manufactura do liño, entre 1840 e 1885, ante a competencia inglesa primeiro e despois do algodón mecanizado catalán que coparía non só os mercados urbanos de Galicia senón tamén o mercado español (Carmona; García-Lombardero 1988: 97). Esta crise, que remataría no declive total do sector na segunda metade do século, tivo unha fonda repercusión dada a extraordinaria difusión da produción de lenzos entre a poboación campesiña. Tamén na segunda metade de século se produciu o peche progresivo das ferrerías tradicionais ante a competencia da produción siderúrxica asturiana e basca e o peche definitivo dos altos fornos de Sargadelos (Carmona 1990c: 26)³⁵. E se ben a liquidación do sector non tivo a mesma transcendencia que o téxtil, dada a concentración xeográfica destas actividades, sí tivo un notable impacto na economía do sureste da actual provincia de Lugo. E tamén no mesmo período cronolóxico, Galicia deixa de ser a primeira rexión española productora de curtidos, substituída por Cataluña, para manter unha adicación artesanal orientada a aquelas producións, como as suelas, menos afectadas polos avances técnicos (Carmona 1990c: 30-34).

Sobreviviron, por suposto, coa correspondente adaptación ás novas circunstancias, unha ampla gama de actividades manufactureiras ou de servizos existentes con anterioridade. Case sempre aquelas que atendían necesidades locais ou de comarcas próximas, especialmente nas zonas interiores de poboamento disperso e peor comunicadas, e tamén aquelas orientadas á obtención de produtos que non foran incorporados aínda ó catálogo cada vez máis amplo da industria fabril mecanizada. Estamos a falar das actividades de carpintería, dunha parte da ferrería tradicional, da confección textil, da zapatería, do curtido, da alfarería, da fabricación de cestas, sogas, peneiras, zocas, carbón vexetal, etc.³⁶

³⁵ O mesmo sucedeu no País Basco e Navarra a partir de 1849 (Bilbao e Fernández de Pinedo 1982: 183) e en Asturias entre 1830 e 1850 (Ocampo 1990: 241-242) ante a competencia dos ferros industriais.

³⁶ As mencións que se nos ofrecen na "Geografía General del Reino de Galicia" dirixida por Carreras y Candi (en adiante GGRC) para a década de 1920 son ben ilustrativas. O concello de Allariz contaba con 29 fábricas de curtidos, e os seus zapateiros "muy hábiles, concurren con su

Tamén deberon sobrevivir oficios especializados itinerantes como o de carpinteiro, telleiro ou canteiro, que mesmo puideron incrementar a súa actividade na medida en que tamén o fixo a demanda peninsular de construción³⁷. E outro tanto ocorreu cos segadores que ían a Castela, se ben dende fins de século a mecanización das explotacións trigueiras así como a nova alternativa da emigración americana, reduciu de forma considerable este desprazamento (Fernández Santiago 1995: 174-175).

No que respecta ás actividades de transporte de arrieiros e carreteiros, todo dá a entender que en Galicia conseguiron manterse durante máis tempo que noutras zonas de España onde se viron seriamente afectadas pola construción da maior parte da rede ferroviaria española entre 1856 e 1888 (De la Puente 1992: 89-94; Domínguez Martín 1988: 124-129; Erdozain e Mikelarena 1996b: 114). Sen embargo, en Galicia a súa tardía construción -o primeiro tramo que puña en contacto ó entón importante porto de Carril coa cidade de Santiago foi inaugurado en 1873- debeu permitir o mantemento da arriería durante máis tempo que noutras rexións ata que tamén as conexións ferroviarias arrebataron unha parte fundamental do seu negocio³⁸. A arriería acabou perdendo, pois, a súa razón de ser agás en traxectos cortos e nas zonas máis remotas como consecuencia da ampliación da rede ferroviaria -con ser moi

mercancía a case todas las ferias de la provincia, llevando case siempre dos o tres automóviles grandes para su exclusivo servicio"; a elaboración de cordas e peneiras seguía vixente en zonas que xa tiñan estas actividades no XVIII, como é o caso de Esgos, Pereiro de Aguiar, Xunqueira de Espadañedo ou Nogueira de Ramuín, concello éste no que moitos ademais "salen de paragueros ambulantes a componer 'platos, fuentes y paraguas', recorriendo toda España y Portugal"; a fabricación de carbón vexetal seguía ocupando a unha parte dos veciños das terras altas ourensáns, do norte da Coruña e do interior pontevedrés; as zocas elaboradas con madeira de bidueiro no concello de Vilalba "se exportan a toda Galicia", e as de Xermade "se exportan en gran escala al Ferrol y otros puntos"; en fin, a fabricación de encaixes en boa parte dos concellos costeiros da costa da Morte "gozan de fama universal, especialmente en América, adonde se exportan por el puerto de la Coruña en crecidas cantidades".

³⁷ Fernández Cortizo (1992: 46) sinala a gran continuidade temporal, ata os anos 1950, do desprazamento estacional dos canteiros de Terra de Montes que condicionou tanto a emigración a América -onde traballaban nas obras públicas e na construción- como a máis recente a Europa -coa práctica do retorno durante os meses invernales-. Na década de 1920, dacordo coa GGRG, os canteiros do concello de Cotobade "trabajan en toda España, algunos van temporalmente a las minas de Asturias, no pocos a poblaciones como Madrid, Vigo y Orense, etc, de donde suelen regresar con ideas socialistas con el marchamo de agrarias, que se traducen en la constitución de asociaciones políticas".

³⁸ A partir de 1885 a liña Vigo-Ourense con prolongación ata Monforte onde enlazaba coa de Ponferrada á Coruña debeu representar unha forte competencia para os arrieiros de viño. Doce anos máis tarde, o 13 de novembro de 1897 podía lerse o seguinte na "Voz de Galicia": "Empieza a notarse movimiento en la exportación de vino nuevo del Rivero. El muelle de la estación de Ribadavia está repleto de bocoyes y continuamente salen vagones cargados para diferentes puertos de Galicia". O novo medio de transporte afectou tamén de forma sustancial ós maragatos, transportistas profesionais que se ocupaban do tráfico entre Galicia e a capital. No ano 1867, o administrador do partido de Valdeorras, apremiado ante o atraso no envío das rendas, polo administrador xeral do patrimonio do Conde de Ribadavia e Marqués de Camarasa, alegaba que: "Antes eran los Maragatos los medios de que nos valíamos para remitir á SE. los caudales. Desde que el Ferro Carril llegó á Leon y Astorga ni uno solo de los que andan en esta carrera pasa a Madrid" (A.H.U.S. Arquivo Ducal Medinaceli. Valdeorras. Rollo 438). Unha visión xeral do declive da arriería maragata en Rubio (1995).

pouco densa-, da millora das estradas, e da cada vez maior concentración da poboación en áreas costeiras que se abastecían de moitos produtos por vía marítima.

Tamén sobreviviu o labrador adicado ó pequeno comercio ou o traficante ambulante, pero foi perdendo posicións a medida que as milloras nas vías de comunicación e as crecentes posibilidades de abastecemento regular de todo tipo de produtos permitiron a expansión do pequeno comerciante sedentario de residencia vilega e xa desvencellado das actividades agropecuarias³⁹. Con todo, os pequenos traficantes rurais seguiron tendo posibilidades de negocio en torno ás feiras dada a considerable dispersión da poboación e o mantemento dunha deficiente rede de comunicacións secundaria. De que esto foi así atopamos exemplos ilustrativos -correspondentes á década de 1920- na citada GGRG, cando se fai referencia a diversas áreas nas que a poboación rural se orientou á trata de gando e produtos gandeiros ou á venda ambulante polas feiras. No concello de Maside, os veciños de Maside e Dacón adicábanse ó "comercio de exportación de géneros de la tierra, especialmente jamones y carnes saladas, huevos y cornezuelo de centeno [acaparando] el de case toda la provincia y aun el de fuera", e os de Garabás desenvolvían un "importante comercio con las ganaderías por toda Galicia, recorriendo más de cien garabaneses todas las ferias y mercados importantes con la compra y venta de ganado vacuno y de cerda". No concello da Merca, "el tráfico de ganado de cerda es la principal industria de la gente del país; hay muchos que se dedican al oficio de 'marrañeiros' y 'tratantes' en cerdos, y tienen una cofradía para costearse los gastos de entierro y funerales."⁴⁰

Xurdiron así mesmo, anque nalgúns casos xa a principios do XX, novas oportunidades de complementar o traballo da terra con outros traballos -asalariados ou autónomos- en actividades implantadas fóra do ámbito propiamente urbano, gracias á expansión do sector pesqueiro-conserveiro a partir da década de 1880 (Giráldez 1996); gracias a un certo desenvolvemento da minería -na Pontenova, en Viveiro, en Silleda, en Lousame, en Valdeorras- e

³⁹ Sobre a atracción das vilas, dende os anos finais do XIX, entre os sectores máis acomodados do campesiñado, como medio de promoción social a través da apertura de pequenos negocios, como tabernas, tendas de comestibles ou ferreterías, véxase Riesgo Rama (1997: 150-171).

⁴⁰ Na parroquia de Peitieiros (Gondomar), pese a que "no tiene ganadería (...) muchos de sus habitantes se dedican al tráfico del ganado, que compran en otras parroquias para comerciar con él. Por esto abandonan las faenas agrícolas, habiendo en la parroquia bastante terreno sin cultivar que podría ser productivo.". No concello de Frades "la mayoría de los habitantes, más bien que agricultores, son jornaleros del campo y, especialmente, traficantes de ganado de todas clases, vacuno, caballar, lanar, mular, cabrío y de cerda, que es a lo que más se dedican, y éste es el ramo principal de riqueza de la comarca, ya por la cría, ya por la compra-venta.". Outros exemplos témolos no concello de Pobra de Trives onde eran "bastantes los habitantes del país que salen por las ferias como tenderos ambulantes", e na parroquia da Graña (Covelo): "Los moradores de esta parroquia son considerados por algunos como los 'gitanos' de Galicia. Parece que en un principio se dedicaron al contrabando y hoy lo hacen al comercio ambulante, recorriendo Galicia, Asturias, León, parte de las Castillas y Portugal, por lo que están ausentes la mayor parte del año, pasando en su parroquia la temporada veraniega, en la que se dedican a hacer permutas de terrenos y de animales, continuando en casa la peculiar labor mercantil a que se hallan dedicados.".

da extracción de materiais de construción; gracias ó notable desenvolvemento que chegará a ter nas comarcas costeiras e nalgúñas interiores próximas ó ferrocarril o aserrío de madeira; ou gracias, incluso, ás obras públicas -estradas, tendido ferroviario, etc-.

É, por suposto, moi difícil ofrecer cifras que permitan medir este conxunto de transformacións, pero non cabe dúbida de que o balance entre o perdido e o mantido ou ganado foi claramente negativo. A progresiva desaparición das oportunidades de complementar os ingresos agropecuarios cos procedentes de actividades manufactureiras e de servizos, así como a perda de peso, tanto en termos absolutos como relativos, das que sobreviviron, fixeron máis complicada a subsistencia no mundo rural na segunda metade do XIX. A presión demográfica esixía un incremento paralelo da produción ou dos ingresos da poboación rural. As reformas introducidas polo Estado liberal, se ben permitiron ós campesiños manter os seus dereitos sobre as terras e preservar as súas facultades de disposición do monte (Villares 1994; Balboa 1990), por outro lado obrigábaos, a partir da reforma tributaria de 1845, a satisfacer as súas cargas fiscais en metálico ó tempo que se redistribuían os niveis de gravame das distintas actividades productivas. Foi éste, pois, un período de reaxuste e redefinición das estratexias adoptadas polas pequenas explotacións campesiñas. Con diferentes ritmos cronolóxicos e tamén diferentes graos de intensidade en cada comarca, dúas foron as principais alternativas para a poboación rural: a ampliación e intensificación das actividades agrícolas, gandeiras e forestais; e, en segundo lugar, un trasvase crecente de man de obra a actividades productivas secundarias e terciarias nos núcleos urbanos de Galicia, do resto da península e de América -onde tamén, anque pouco, se integraron no sector primario-.

As novas esixencias derivadas non só do propio incremento demográfico senón tamén da consolidación do sistema capitalista español motivaron significativas mudanzas no complexo agrario tradicional na segunda metade do século⁴¹. A ampliación da superficie cultivada, en moitas ocasións a expensas do monte, xa apuntada en séculos anteriores, foi unha primeira dirección. Pero unha segunda resposta veu da man dun proceso de intensificación da produción do que foron proba a xeralizada difusión dos cultivos americanos, a crecente produción de plantas forraxeiras e pratenses sobre todo na Galicia interior, ou a creación dun auténtico "sistema de cultivo do monte". Dada a ausencia de innovacións técnicas e científicas, todos estes esforzos de adaptación foron posibles pola intensificación do traballo humano e, pese a estas limitacións que saírían á luz na época da crise finisecular, permitiron o desenvolvemento de sectores cunha clara orientación comercial. As exportacións de gando bovino son o exemplo mellor coñecido que, xunto a tódalas actividades complementarias que xenerou, supuxo unha importante vía de obtención de ingresos para moitas economías familiares (Carmona 1982).

Pero, con menor intensidade, tamén outros subsectores coñeceron, nas décadas finais do século, unha intensa orientación comercial e convertéronse

⁴¹ Sobre o proceso de adaptación da agricultura galega ó capitalismo véxase Artiaga et al. (1991).

noutras tantas alternativas para a poboación rural, especialmente daquelas comarcas que por teren máis fácil acceso ó mar ou ás vías férreas puideron dar saída ós seus produtos cara ós principais centros de consumo e satisfacer as súas necesidades de cereais con importacións. Estamos a falar da carne salgada de porcino, das aves e os ovos, de queixos e manteigas, de produtos hortofrutícolas -especialmente cebolas-, da castaña, da leña e a madeira, e tamén do viño. A GGRG, pese a facer referencia á década de 1920, ofrece informacións de interese para coñecer as zonas que puideron adoptar as especializacións citadas. Unha vez superada a filoxera, as áreas vitícolas máis importantes -nas ribeiras do Sil e o Miño- puideron colocar a súa produción nos principais centros de consumo de Galicia gracias a que quedaron ben situadas respecto á rede ferroviaria e non sufriron a competencia de caldos foráneos. Tamén a proximidade ó ferrocarril axudou a dar saída ós xamóns e as castañas do sur da provincia de Lugo e do norte da de Ourense, tanto en dirección a Castela como cara á Galicia costeira e dende os portos a outras rexións ou países, unhas exportacións que xa a mediados do XIX tiñan certa entidade. As áreas máis próximas ó litoral, pola súa parte, beneficiáronse das oportunidades de venda de leña para as cidades e de madeira para as minas ou a elaboración de caixas, ou de cebolas, aves e ovos para as Antillas e para os mercados urbanos da península⁴². Por suposto, os "hinterlands" rurais dos máis importantes núcleos urbanos de Galicia tamén se orientaron a producións hortofrutícolas e gandeiras demandadas pola poboación.

Sen embargo, nin a expansión do sector primario nin o crecemento da industria fabril moderna en Galicia, xustamente calificado de débil (Carmona 1996)⁴³, foron suficientes para evitar que se producise un éxodo migratorio de dimensións considerables. A emigración foi, pois, a alternativa máis socorrida, unha alternativa que escolleron 93 mil persoas entre 1836 e 1860 (Villares; Fernández 1996: 74, cifra de Eiras) e 499 mil desde ese ano ate 1910 (ibidem: 87, cifra de López Taboada), e que como noutras rexións rurais de España tivo moito que ver ca decadencia das actividades complementarias que ofrecían aos

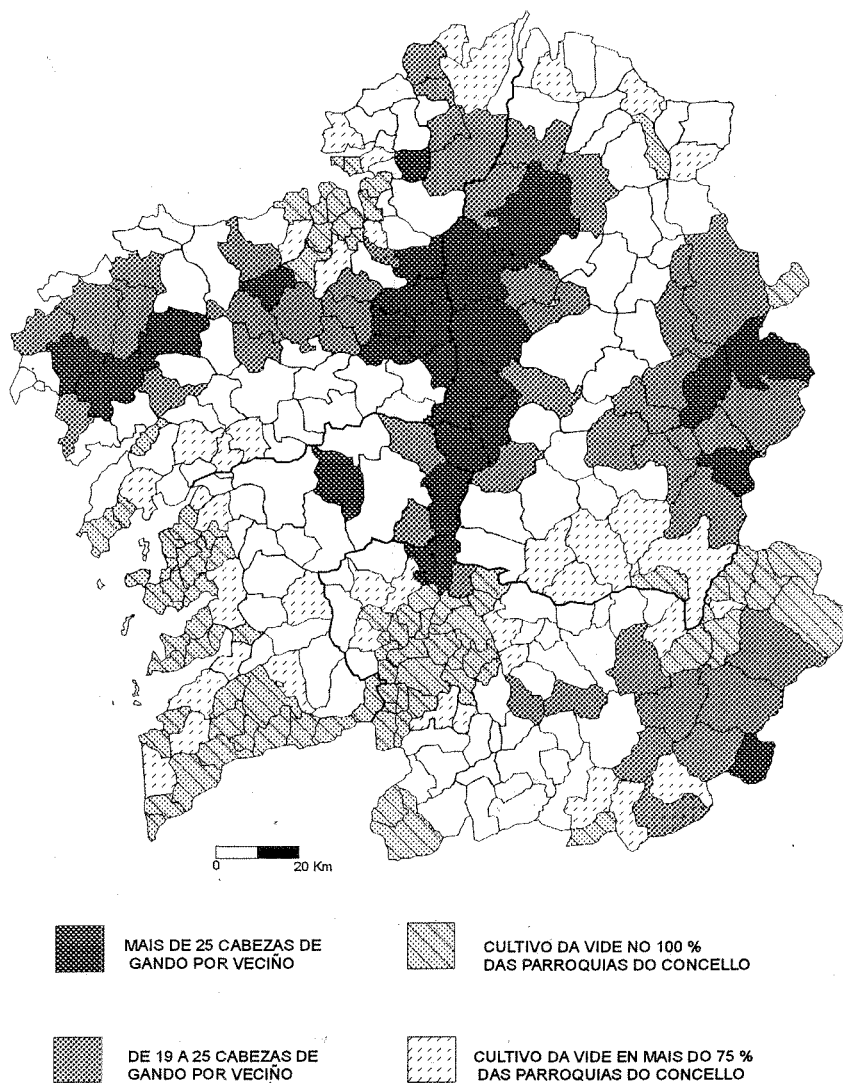
⁴² Nos partidos xudiciais de Ortigueira e Pontedeume, por exemplo, era intensa a saída de leña de toxo "para consumo de la Coruña y Ferrol" e de madeira de pino "ya en troncos para las minas, ya preparados en tablilla". E en Foz "puede calcularse que pasan de cien los barcos de vapor que al año anclan en la ría (...) procedentes de los puertos de Asturias. Importan mercancías de todas clases y emprenden el viaje de retorno con cargamentos de madera de pino, muy abundante en el país.". As exportacións de cebola a Cuba son mencionadas en concellos como Arteixo, Culleredo, ou Soutomaior, e a cría de aves e a produción de ovos acadaba especial presenza no Baixo Miño pontevedrés, como en Porriño, onde a "importante sociedad industrial anónima que funciona en Galicia con el título de 'La Avícola Gallega' (...) se dedica a la exportación de aves de corral -gallinas principalmente- a Madrid, Barcelona y otros puntos."

⁴³ . Anque sí permiteu, por suposto, e especialmente nos arredores das principais cidades, o aumento do número de familias que simultaneaban o traballo do campo co traballo asalariado urbano. Na parte rural do concello da Coruña "la ocupación más generalizada de los habitantes (...) es la agricultura, aun cuando vive en su término una gran masa de obreros ocupados en fábricas, obras y talleres de la ciudad y sus alrededores no faltando los que se dedican a las industrias del mar y a las artes y oficios. Las mujeres muchas están prestando sus servicios en las fábricas de tejidos, cerillas, tabacos, conservas y otras industrias, como la del lavado de ropa de la población.". E outro tanto sucedía nas parroquias rurais próximas a Vigo.

campesiños ingresos adicionais aos que obtiñan do traballo da terra⁴⁴. Para uns a emigración supuxo abandonar actividades esencialmente sedentarias -labranza ou labores téxtiles- pero para outros non foi máis que facer máis lonxe e durante máis tempo algo parecido ó que antes viñeran facendo. Porque, como sinalou Eiras (1992: 202-203), pese a haber exemplos de emigrantes galegos en América adicados a actividades agrícolas, a súa inclinación preferente foi o emprego urbano e o pequeno comercio, e apunta que a imaxe dominante "del gallego ocupado en servicios 'terciarios' (bolichero, almacenero, bodeguero, fondista, mozo de café, portero, tranviario o taxista) (...) pudiera ser revisada, a medida que junto a ella aparece también otro modelo funcional que la investigación comienza a poner de manifiesto: la de los muchos gallegos dedicados a actividades 'secundarias' como artesanos o pequeños patronos de industrias familiares en diversos ramos (panificación, confitería y fidelería, vestido y calzado, sombrerería, colchonería, herrería y cerrajería, carpintería, industria del mueble y de la construcción; e incluso en explotaciones mineras y salitreras en Chile)".

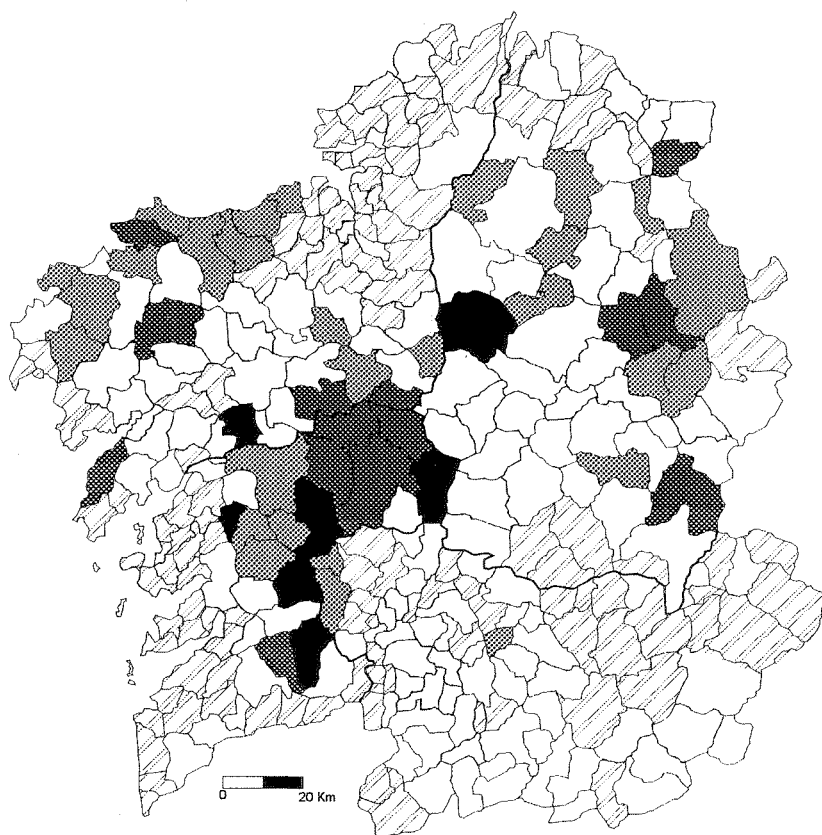
⁴⁴ Erdozain; Mikelarena (1996b) salientan a importancia do éxodo da poboación rural española xa nas décadas centrais do pasado século en relación coa crise da pluriactividade tradicional campesiña.

MAPA I.
LOCALIZACIÓN APROXIMADA DAS PRINCIPAIS ZONAS GANDEIRAS E VITÍCOLAS DE GALICIA
A MEDIADOS DO SÉCULO XVIII

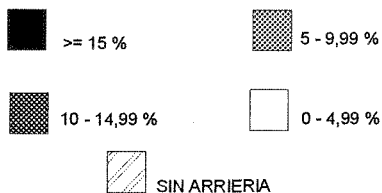

NOTA. Os datos de veciños (laicos) e de gando proceden dos Mapas Xerais do Catastro. A información sobre o gando na provincia de Ourense en *Censo Ganadero de la Corona de Castilla. Año de 1752. Tomo I. Seglares (1996). Madrid: Instituto Nacional de Estadística*. O mapa das zonas vitícolas realizouse a partir de Bouhier (1979: fig.97), escollendo aqueles concellos nos que todas ou a maioría das súas parroquias declaraban producir viño. O valor imputado polo Catastro á produción das terras adicadas ao viño repartíase do seguinte xeito: o 10,9 % ao norte de Galicia -provincias de Betanzos (7,1 %), Coruña (1,7 %) e Mondoñedo (2,1 %)-; o 9,6 % á provincia de Santiago (Rías Baixas e val do Ulla) e o 14,7 % á de Tui; e un 64,8 % ás bisbaras produtoras de Ourense (56,3 %) e Lugo (8,5 %) (Saavedra 1991: 116).

MAPA 2.
ARRIERÍA EN GALICIA A MEDIADOS DO SÉCULO XVIII

(%) INGRESOS POR ARRIERIA/VALOR PRODUCCION AGRICOLA

NOTA. Para a confección deste mapa consideráronse unicamente os ingresos daqueles que o Catastro denomina expresamente "arrieiros", "labradores arrieiros" ou "carreteiros". O valor da produción agrícola obtívose a partir do dezmio.

BIBLIOGRAFIA

ARTIAGA, Aurora et al. (1991). "Agricultura y capitalismo en Galicia: una perspectiva histórica", en Saavedra, P.; Villares, R. (eds.), **Señores y campesinos en la Península Ibérica, siglos XVIII-XX**, vol.2, pp.346-372. Barcelona.

BALBOA LOPEZ, Xesús (1990). **O monte en Galicia**. Vigo.

BILBAO, Luis M^a ; FERNANDEZ DE PINEDO, Emiliano (1982). "Auge y crisis de la siderometalurgia tradicional en el País Vasco (1700-1850)", en Tedde, P. (ed.). **La economía española al final del Antiguo Régimen**, vol.2, pp.133-228. Madrid.

BOUHIER, Abel (1979). **La Galice. Essai géographique d'analyse et d'interpretation d'un vieux complexe agraire**. 2 vols. La Roche-sur-Yon.

BRETON SOLO DE ZALDIVAR, Víctor (1993). "¿De campesino a agricultor?. La pequeña producción familiar en el marco del desarrollo capitalista", **Noticiario de Historia Agraria**, nº 5, pp.127-159.

CARMONA BADIA, Joám. (1982). "Sobre as orixes da orientación exportadora na produción bovina galega. As exportacións a Inglaterra na segunda metade do século XIX", **Grial. Anexo 1, Historia**, pp.169-206.

---- (1990a). **El atraso industrial de Galicia. Auge y liquidación de las manufacturas textiles (1750-1900)**. Barcelona.

---- (1990b). "Merceros de Castilla: estacionalidad agrícola y desplazamientos estacionales en la España cantábrica", en García Merino, L.V. et al. **Los espacios rurales cantábricos y su evolución**, pp. 32-43, Santander.

---- (1990c). "Crisis y transformación de la base industrial gallega, 1850-1936", en Nadal, J.; Carreras, A. (dirs.). **Pautas regionales de la industrialización española (siglos XIX y XX)**, pp. 23-48. Barcelona.

---- (1996). "La economía del siglo XX: una panorámica", en **Papeles de Economía Española** nº16, pp.3-17.

CARMONA BADIA, Joam ; GARCIA LOMBARDEO Y VIÑAS, Xaime (1985). "Tradición e modernización nas pescarías galegas. Artes de pesca e organización da produción, ss: XVIII-XIX", en **Coloquio Santos Graça de Etnografía Marítima**, pp.27-44. Povia do Varzim.

---- (1988). "De fábrica dispersa a pariente de la aldea: la cuestión industrial en los orígenes de la Galicia contemporánea.", en Fernández de Pinedo, E.; Hernández Marco, J.L. (eds.). **La industrialización en el norte de España**, pp.80-98. Barcelona.

CARRERAS Y CANDI, F. (dir.) (s.d.). **Geografía General del Reino de Galicia**. Reedición de 1980, 13 vols. A Coruña.

CEBALLOS CUERNO, Carmen (1994). "Emigración estacional en el valle de Guriezo (Cantabria) en el Antiguo Régimen", en Eiras, A.; Rey Castelao, O. (eds.), pp.571-586. Santiago.

CENSO DE 1787 "FLORIDABLANCA" (1787). Vol.4. Comunidades Autónomas del Norte Atlántico. Madrid [1990].

CENSO DE FRUTOS Y MANUFACTURAS DE ESPAÑA E ISLAS ADYACENTES (1803). Madrid [1960].

CONGOST, Rosa (1992). "Aproximación al estudio de economías campesinas familiares. La región de Gerona (1768-1862). Primeras hipótesis", **V Seminario de Historia Agraria**. Santiago.

CORDERO TORRON, Xosé ; DOPICO, Fausto ; RODRIGUEZ GALDO, Mª Xosé (1983). "A distribución espacial do gando en Galicia segundo o Cadastro de Ensenada", **Revista Galega de Estudos Agrarios**, nº 9, pp.71-83.

DE LA PUENTE FERNANDEZ, Leonor (1992). **Transformaciones agrarias en Cantabria, 1860-1930**. Santander.

DOMINGUEZ MARTIN, Rafael (1988). **Actividades comerciales y transformaciones agrarias en Cantabria, 1750-1850**. Santander.

---- (1992). "Campesinos, mercado y adaptación. Una propuesta de síntesis e interpretación desde una perspectiva interdisciplinar.", **Noticiario de Historia Agraria**, nº 3, pp.91-130.

---- (1993). "Caracterizando al campesino y a la economía campesina: pluriactividad y dependencia del mercado como nuevos atributos de la 'campesinidad'", **Agricultura y Sociedad**, nº 66, pp.97-136.

---- (1994). "Campesinos en movimiento. Pluriactividad, ajuste familiar y desplazamientos de los campesinos del norte de España, siglos XVIII-XIX", en Eiras, A.; Rey Castelao, O. (eds.), pp.587-615. Santiago.

---- (1996). **El campesino adaptativo. Campesinos y mercado en el Norte de España, 1750-1880**. Santander.

EIRAS ROEL, Antonio (ed.) (1992). **Aportaciones al estudio de la emigración gallega. Un enfoque comarcal**. Santiago.

EIRAS ROEL, Antonio (1994). "Migraciones internas y medium-distance en España en la Edad Moderna", en Eiras, A.; Rey Castelao, O. (eds.), pp.37-83. Santiago.

EIRAS ROEL, Antonio (1996). **La población de Galicia 1700-1860**. Santiago.

EIRAS ROEL, Antonio; REY CASTELAO, Ofelia (eds.) (1994). **Migraciones internas y medium-distance en la península Ibérica, 1500-1900**. Santiago.

ERDOZAIN, Pilar (1995). "Familia, patrimonio y procesos de trabajo en la Navarra Media occidental a finales del siglo XIX", **Noticiario de Historia Agraria**, nº 10, pp.159-186.

ERDOZAIN, Pilar; MIKELARENA, Fernando (1996a). "Economías familiares campesinas en Navarra. Primeros resultados" en Fernández Prieto, L.; Balboa, X. (eds.), pp.63-86. A Coruña.

ERDOZAIN, Pilar; MIKELARENA, Fernando (1996b) "Algunas consideraciones acerca de la evolución de la población rural en España en el siglo XIX", **Noticiario de Historia Agraria**, nº 12, pp.91-118.

FERNANDEZ CORTIZO, Camilo (1992). "'Trabajar por sus oficios fuera del Reino. El éxodo estacional en la Tierra de Montes (ss.XVII-XIX)", en Eiras, A. (ed) (1992), pp.45-60. Santiago.

---- (1994). "Ganando la vida con el oficio de cantero: explotación campesina y emigración estacional en la Galicia Occidental del siglo XVIII", en Eiras, A.; Rey Castelao, O. (eds.) (1994), pp.427-444. Santiago.

FERNANDEZ DE PINEDO, Emiliano (1994). "Los movimientos migratorios medium distance vasco-navarros, 1500-1900: una visión de conjunto" en Eiras, A.; Rey Castelao, O. (eds.), pp.183-207. Santiago.

FERNANDEZ PRIETO, Lourenzo; BALBOA, Xesús (eds.) (1996). **La sociedad rural en la España contemporánea. Mercado y Patrimonio**. A Coruña.

FERNANDEZ SANTIAGO, Marcelino (1995). "Da Terra Cha a Castela. As migracións estacionais dos segadores galegos no século XX", **Estudios Migratorios**, nº 1, pp.170-201.

FERRER, Llorenç (1991). "La pequeña explotación en un viñedo de la Cataluña central en los siglos XIX y XX. Consideraciones sobre su evolución y comportamiento", en Saavedra, P.; Villares, R. (eds.) **Señores y campesinos en la Península Ibérica, siglos XVIII-XX**, vol.2, pp.34-62. Barcelona.

FONTANA, Josep (1967). "El 'Censo de frutos y manufacturas de 1799': un análisis crítico", **Moneda y Crédito**, nº 101, pp.54-68.

---- (1997). "Los campesinos en la historia: reflexiones sobre un concepto y unos prejuicios.", **Historia Social**, nº 28, pp.3-11.

GARCIA LOMBARDERO Y VIÑAS, Xaime (1973). **La agricultura y el estancamiento económico de Galicia en la España del Antiguo Régimen**. Madrid.

GARRABOU, R.; PUJOL, J.; COLOME, J.; SAGUER, E. (1992). "Estabilidad y cambio de la explotación campesina (Cataluña, siglos XIX-XX)", en Garrabou, R. (coord.) **Propiedad y explotación campesina en la España contemporánea**, pp.15-92. Madrid.

GIRALDEZ RIVERO, Jesús (1996). **Crecimiento y transformación del sector pesquero gallego (1880-1936)**. Madrid.

GOMEZ MENDOZA, Antonio (1985). "Transportes y crecimiento económico, 1830-1930", en Sánchez Albornoz, N. (comp.) **La modernización económica de España 1830-1930**, pp.102-120. Madrid.

GONZALEZ DE MOLINA, Manuel; SEVILLA GUZMAN, Eduardo (1993). "Ecología, campesinado e historia: Para una reinterpretación del desarrollo del capitalismo en la agricultura", en **Ecología, Campesinado e Historia**, pp.23-129. Madrid.

HERVES SAYAR, H. et al. (1997). "Resistencia y organización. La conflictividad rural en Galicia desde la crisis del Antiguo Régimen al franquismo", **Noticiario de Historia Agraria**, nº 13, pp.165-191.

HUETZ DE LEMPS, Alain (1967). **Vignobles et vins du Nord-Ouest de l'Espagne**, 2 vols. Burdeos.

LABRADA, Lucas (1804). **Descripción económica del Reino de Galicia**. [1971]. Vigo.

LARRUGA, Eugenio (1798-1800). **Memorias políticas y económicas sobre los frutos, comercio, fábricas y minas de España**. Tomos 41-45. Madrid. Vols. 14-15 da edición facsímil, Zaragoza 1996.

LODER, J.; MOLL, Isabel (1996). "Las ocupaciones agrarias en la sociedad rural" en Fernández Prieto, L.; Balboa, X. (eds.), pp.33-62. A Coruña.

LOPEZ IGLESIAS, Florentino (1994). "La emigración hacia Castilla en la Asturias suroccidental (siglos XVII-XIX)" en Eiras, A.; Rey Castelao, O. (eds.), pp.635-648. Santiago.

LOPEZ TABOADA, J. Antonio (1996). **La población de Galicia 1860-1991**. Santiago.

MADOZ, Pascual (1845). **Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar**. Madrid. Edición facsímil para Galicia, Santiago 1986.

MEIJIDE PARDO, Antonio (1961). "La viticultura gallega en el siglo XVIII", **Revista de Economía de Galicia**, 23-24, pp.52-62.

OCAMPO SUAREZ-VALDES, Joaquín (1990). **Campesinos y artesanos en la Asturias preindustrial (1750-1850)**. Gijón.

REY CASTELAO, Ofelia (1994). "Movimientos migratorios en Galicia, siglos XVI-XIX", en Eiras, A.; Rey Castelao, O. (eds.), pp.85-130. Santiago.

RIESGO RAMA, Silvia (1997). **Transformaciones en la estructura y funcionamiento de una sociedad rural: Carballo, 1880-1936**. Memoria de licenciatura. Santiago.

RUBIO PEREZ, Laureano (1995). **Arrieros maragatos: poder, negocio, linaje y familia, siglos XVI-XIX**. León.

SAAVEDRA, Pegerto (1982). "Un aspecto de la economía monástica: la producción de hierro. El ejemplo del monasterio de Villanueva de Oscos", **Semana de historia del Monacato Cantabro-Astur-Leonés**. Oviedo.

---- (1983). "Desarrollo y crisis de la industria textil gallega. El ejemplo de la lencería, 1600-1840.", **Cuadernos de Investigación Histórica**, nº 7, pp.113-132.

---- (1985). **Economía, Política y Sociedad en Galicia: la provincia de Mondoñedo, 1480-1830**. Madrid.

---- (1989). "Industria textil rural e cambios demográficos na Galicia cantábrica, 1750-1860", **Grial**, nº 102, pp.237-257.

---- (1992). "La economía vitícola en la Galicia del Antiguo Régimen", **Agricultura y Sociedad**, nº 62, pp.111-166.

SARASUA, Carmen (1996). "Rentas salariales y explotación familiar: el trabajo en el servicio doméstico de las campesinas del valle del Pas (Cantabria) en el siglo XIX", en Fernández Prieto, L.; Balboa, X. (eds.), pp.13-31. A Coruña.

SOBRADO CORREA, Hortensio (1994). "Movimientos migratorios en la Galicia oriental: el interior lucense", en Eiras, A.; Rey Castelao, O. (eds.), pp.533-552. Santiago.

SOTO FERNANDEZ, David (1997). **Análise crítica das fontes estatísticas para o estudio do sistema agrario galego, 1850-1936**. Traballo de Terceiro Ciclo. Santiago.

URIARTE AYO, Rafael (1990). "Minería y producción siderúrgica en el País Vasco al final del Antiguo Régimen", en García Merino, L.V. et al. **Los espacios rurales cantábricos y su evolución**, pp.263-269. Santander.

VICEDO, Enric (1993). "Las condiciones de reproducción de la unidad familiar campesina en la Catalunya Nova: las "Terres de Lleida" en **Noticiario de Historia Agraria**, nº 5, pp.43-66.

VILLARES PAZ, Ramón (1982). **La propiedad de la tierra en Galicia 1500-1936**. Madrid.

---- (1994). **Desamortización e réxime de propiedade**. Vigo.

VILLARES PAZ, Ramón; FERNANDEZ, Marcelino (1996). **Historia da emigración galega a América**. Santiago.